

Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving

Wij willen de wereld om ons heen tegemoet treden met respect en mededogen. Dat geldt voor de mensen om ons heen en voor onze omgeving. De aarde is niet van ons en dus geen gebruiksartikel. We willen stoppen met het uitputten en vervuilen van onze leefomgeving. We willen dat in de discussie over natuur en milieu niet het behoud, maar de aantasting van natuur en milieu gerechtvaardigd wordt.

4/5

idee

Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving

Wij willen de wereld om ons heen tegemoet treden met respect en mededogen. Dat geldt voor de mensen om ons heen en voor onze omgeving. De aarde is niet van ons en dus geen gebruiksartikel. We willen stoppen met het uitputten en vervuilen van onze leefomgeving. We willen dat in de discussie over natuur en milieu niet het behoud, maar de aantasting van natuur en milieu gerechtvaardigd wordt.

5 Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving

door Jeroen Niemans, Frits Prillewitz en Mark Sanders >> Inleiding op het thema

6 Naar een harmonieuze en duurzame samenleving

door Klaas van Egmond en Mark Sanders >> Denken over duurzaamheid

11 Het energieprobleem zit tussen onze oren

door Peter Knoers **ecologie**

16 Afval is energie

door Ferry van Kann >> Een duurzame ruimtelijke ordening **ecologie**

20 Onderweg naar een duurzame landbouw

door Frits van der Schans **ecologie**

24 Wat is natuur nog in Nederland

door Frits Prillewitz >> De Ecologische Hoofdstructuur als prioriteit **ecologie**

28 Kwaliteit of kwantiteit

door Menno van der Land en Irina van der Sluijs >> Duurzame economische groei vereist omslag in denken **economie**

32 Eten of gegeten worden

door Mark Sanders >> Lokale voedselproblemen in hun wereldwijde samenhang **economie**

38 Duurzame ontwikkeling vanuit een sociaal-cultureel perspectief

door Constantijn Dolmans **economie**

44 Samen leven met verschillende culturen

door Frans Verhagen >> De essentie van het Nederlandschap **sociologie**

50 Onderwijs en duurzaamheid

door Anthony Visser **sociologie**

56 Richtingwijzers zijn geen geloofsartikelen

door Joris Backer en Constantijn Dolmans

60 Postbus 66

61 De AWBZ hervormen is sociaal

door Michiel Verkoulen

>> 55 Mous 59 Van Lierop 66 Mijn idee

Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving

In de huidige onzekere tijden, met een opeenvolging van voedselcrisis, energiecrisis en een financiële crisis is een duurzame en harmonieuze samenleving helemaal niet meer vanzelfsprekend. Bij een 'duurzame samenleving' denken we vooral aan een samenleving waar respect is voor de omgeving. Met 'harmonieus' drukken we ook het streven naar respect voor elkaar uit. Maar beide begrippen grijpen natuurlijk ook in elkaar. Hoe duurzaam is duurzaamheid zonder sociale harmonie en hoe harmonieus kan een samenleving zijn als ze het natuurlijke evenwicht verstoort? Voor D66 is dit streven dus breder dan de nauwe discussies over milieu en integratie: het omvat een ecologische, een economische en een sociale dimensie. Een duurzame en harmonieuze samenleving kent een houdbare groei van productie en consumptie binnen de ecologische en sociale randvoorwaarden.

Voor elke politieke partij is dan natuurlijk de vraag wat de rol van de overheid zou moeten zijn in dit streven naar duurzaamheid en harmonie? Hoe verhoudt in een duurzame en harmonieuze samenleving de individuele vrijheid zich ten opzichte van het algemeen belang? Kunnen we de harmonie wel van boven opleggen en wat is de sociaal-liberale visie op duurzaamheid eigenlijk?

Mark Sanders en Klaas van Egmond gaan in op de discussie over duurzaamheid in zijn volle breedte. Bij alle problemen staat steeds de vraag centraal hoe een samenleving zo kan worden ingericht dat het gedrag van burgers leidt tot een gewenste economische ontwikkeling op de lange termijn binnen de grenzen die vanuit de ecologie en sociologie gesteld worden. Zij stellen dat een eenduidige probleemdefinitie op zich al een opgave is. Het is zinvol om voorafgaand aan de probleemdefinitie te bekijken vanuit welk wereldbeeld wordt geredeneerd. En als men het al eens is over het probleem kan alleen overeenstemming over de oplossing bereikt worden als men vanuit dezelfde beginselen kiest.

Ook Constantijn Dolmans wijst op het belang van een gezamenlijk sociaal-cultureel perspectief. Hij pleit ervoor te erkennen dat de culturele visie op natuur een belangrijke rol heeft in de discussie en dat het debat tussen deelbelangen kan bijdragen aan duurzaamheid. Peter Knoers gaat op een andere wijze in op dit culturele perspectief. Het huidige paradigma van het belang van fossiele brandstoffen heeft ons gevangen genomen. Hij stelt dan ook dat het energieprobleem vooral tussen de oren zit. Ook volgens Menno van der Land en Irina van der Sluijs is een omslag in denken nodig om tot een duurzame economische groei te komen en reageert de politiek kortzichtig op de economische neergang.

Frits van der Schans stelt dat er een radicale breuk met het huidige beleid van de Nederlandse overheid nodig is als we de landbouw echt willen verduurzamen. Maar dat we niet alleen het initiatief primair bij de overheid moeten leggen bewijzen de interviews met Stefan van Uffelen van het Dutch Green Building Council en Eelke de Jong van ICCO en de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij betogen dat juist de samenwerking tussen publieke en private partijen van belang is. Het heeft in Nederland al een doorbraak betekend voor duurzaam bouwen, en in de voedselproblematiek vullen markt, particulier initiatief en overheid elkaar aan.

Met dit nummer van idee willen we laten zien dat duurzaamheid veel breder is dan een spaarlamp in je fitting draaien. Uit de bijdragen komt vooral naar voren toe dat een duurzame en harmonieuze samenleving een compleet andere manier van denken vereist. Aan de politiek de uitdaging om deze opgave samen met maatschappelijke organisaties en bedrijven op te pakken. Wij hopen met dit nummer bij te dragen aan een beter gestructureerd debat dat helpt bij de politieke afwegingen die D66 moet maken.

thema-redacteurs

Jeroen Niemans, Frits Prillewitz en Mark Sanders

Het streven naar een duurzame en harmonieuze samenleving is op zich al een aardige opgave. Als die samenleving dan ook nog eens duurzaam wil *groeien*, dan stapelen de problemen zich op. Groei komt al niet vanzelf en als de samenleving daarbij binnen ecologische en sociale grenzen moet blijven, wordt dat streven een ware balanceeract op het slappe koord. Klaas van Egmond en Mark Sanders schetsen een benadering die behulpzaam kan zijn bij die balanceeract.

door **Klaas van Egmond** en **Mark Sanders**

Denken over duurzaamheid

Is duurzame, dat wil zeggen, lange termijn stabiele groei mogelijk? De economen leren ons dat dit kan als we in staat zijn om steeds meer nieuwe kennis te vergaren en te vermarkten. Immers, onze kennis kunnen we oneindig doen toenemen (de grenzen zijn althans nog lang niet in zicht) en opgedane kennis creëert weer nieuwe kennis. Het ontwikkelen en vermarkten van nieuwe producten en diensten op basis van die kennis leidt tot een constante groei die ons in staat stelt meer te consumeren. Tenminste, in theorie. In de echte wereld zijn voor die toenemende consumptie uiteindelijk toch energie, grondstoffen, natuurlijke hulpbronnen en land nodig. De voorraden van die fysieke productiemiddelen zijn eindig en/of worden steeds maar in beperkte mate door het ecosysteem aarde beschikbaar gesteld. Ook geven groei-economen zich geen rekenschap van het feit dat economische groei door innovatie niet alleen winnaars kent. Technologische ontwikkeling ver-

eist bijvoorbeeld van werknemers dat ze zich geregeld omscholen en van consumenten dat ze omschakelen naar steeds nieuwe technologieën. Dat kan tot sociale spanningen leiden als technologie nieuwe tweedelingen veroorzaakt of bestaande tweedelingen op scherp zet. Met andere woorden, er zijn ecologische en sociale grenzen aan economische groei. Waar economen er stilzwijgend vanuit gaan dat de ecologische en sociale grenzen niet bereikt worden, maken ecologen en sociologen zich daarover (terecht) grote zorgen.

Toch is de vraag voor economen niet minder interessant: wat gebeurt er als die grenzen wel in zicht komen? Hoe duurzaam is de lange termijn groei die zij ons voorhouden als ecologische en/of sociale grenzen worden overschreden? Het duurzaamheidvraagstuk is daarmee een multidisciplinair vraagstuk geworden. En beleidsmakers en politici zien zich geconfronteerd met de vraag: kan

Naar een duurzame en harmonieuze samenleving

een samenleving zo worden ingericht dat het gedrag van burgers leidt tot een gewenste lange termijn economische groei binnen de grenzen die vanuit de ecologie en sociologie gesteld worden? Voor D66 heeft zich dat vertaald in *Het streven naar een duurzame en harmonieuze samenleving*, een richtingwijzer uit het verkiezingsprogramma 2006. Met dat streven alleen zijn we er echter nog niet. Als al vanuit de genoemde disciplines objectief wetenschappelijk vast te stellen zou zijn of en hoe een duurzame oplossing voor een probleem te vinden is, dan nog is een politiek oordeel nodig om de gewenste oplossingsrichting te kiezen. Maar ook aan het begin van de discussie, bij het definiëren van het probleem, is een normatieve analyse onvermijdelijk. Wat de één als probleem beschouwt, is voor de ander een *fact of life*. En als men het al eens is over het probleem kan alleen overeenstemming over de oplossing bereikt worden als men vanuit dezelfde beginselen kiest.

Wereldbeelden

Om in de veelheid van meningen, normen en waarden een weg te vinden heeft het Milieu- en Natuur Planbureau (MNP) in haar duurzaamheidsverkenningen (2005, 2007) een wereldbeeldenbenadering gekozen. Op basis van omvangrijke TNS-NIPO enquêtes werden de waardeoriëntaties van Nederlanders in kaart gebracht. Door statistische analyse werden die oriëntaties ondergebracht in een viertal hoofdrichtingen, ofwel wereldbeelden. Die wereldbeelden geven de belangrijkste *mind sets* weer van waaruit de verschillende problemen kunnen worden gedefinieerd en de oplossingsvoorkeuren kunnen worden bepaald. Enigszins afwijkend van de MNP-resultaten worden de enquêteresultaten hier vertaald in vier archetypische wereldbeelden die te vinden zijn in de vier kwadranten van een assenstelsel met horizontaal individualisme versus universalisme en op de verticale as materialistisch versus idealis-

tisch. *Figuur 1*, onderaan deze pagina, illustreert de vier kwadranten met de door het MNP gekozen titels, een belangrijke typerende publicatie, de belangrijkste actoren binnen het wereldbeeld en een kernwoord.

Elke concrete duurzaamheidsdiscussie begint dus met een probleemdefinitie vanuit een wereldbeeld. Laten we als voorbeeld de energiediscussie eens op die manier in kaart brengen. Het links-onder wereldbeeld is de moderne prestatie maatschappij zoals we die de afgelopen eeuw gekend hebben; hier wordt vertrouwd op de mondiale vrije markt en wordt alles opgelost met de steeds grootschaliger inzet van wetenschap en technologie; het huidige energieprobleem is vanuit dit perspectief het ontstaan van een wereldwijde energieschaarste. En als oplossing komt de *universeel-materialist* met markt- en technologische oplossingen. In dit geval bijvoorbeeld het importeren van Franse kernenergie. Het gaat er in dit wereldbeeld vooral om efficiënte oplossingen voor materiële problemen.

De *materialistisch-individualist* (rechts-onder) is meer op zijn eigen, kleinere regio gericht en maakt zich bijvoorbeeld toenemend zorgen over de energie-afhankelijkheid van de USSR en het Midden-Oosten. Ook voor hem is kernenergie een optie.

maar dan wel in eigen land, want ook van Frankrijk willen we niet afhankelijk zijn. Vanuit dit wereldbeeld is het rationeel om niet op anderen te vertrouwen omdat men ook van de eigen regering verwacht eerst de nationale behoefte zeker te stellen. De *idealistisch-collectivist* van het tegenovergestelde (links-boven) wereldbeeld trekt zich in de energiediscussie vooral de globale effecten van CO₂-uitstoot op het klimaat en de allerarmsten aan. Voor hem is dat probleem er een van de hele wereldgemeenschap en ligt de oplossing in een volgend Kyoto-protocol. Een oplossing die sterk leunt op wereldwijde solidariteit, collectieve actie en diplomatie.

De *idealistisch-individualist* (rechts-boven) meent tenslotte dat het probleem vooral onze overconsumptie van energie is en dat dit moet worden opgelost door aanpassing van het eigen gedrag, in dit geval energiebesparing. Uitspraken als 'een beter milieu begint bij jezelf' zijn typerend voor dit wereldbeeld en daarbij hoort ook dat men niet schroomt om met strenge normen en regelgeving voorop te lopen en vooral in eigen huis orde op zaken te stellen.

Oplossingsrichtingen

Bij elke duurzaamheidsdiscussie is van belang om eerst te onderkennen dat de definitie van het probleem sterk door het ingenomen perspectief worden gekleurd. Maar binnen elk wereldbeeld kunnen de drie disciplines – economie, sociologie en ecologie – vervolgens zinvol en redelijk waarde-vrij worden ingezet om het probleem verder in kaart te brengen. Ecologie en sociologie geven daarbij de randvoorwaarden aan en gedragswetenschappen als economie kunnen verklaren welk gedrag op welke wijze tot de gestelde problemen leidt. Deze min of meer positieve, objectief wetenschappelijke analyse geeft vanuit de probleemdefinitie ook mogelijke oplossingsrichtingen aan. Welk gedrag moet op welke manier worden aangepast om te voorkomen dat het systeem uit de rails loopt en hoe kan dat gedrag worden beïnvloed?

Neem bijvoorbeeld het energieprobleem vanuit het perspectief van de leveringszekerheid en geopolitieke overwegingen (rechts-onder).

> **figuur 1. Wereldbeelden**

Het probleem is helder, we willen niet/minder afhankelijk zijn van twijfelachtige en vijandige regimes als het gaat om de energievoorziening. Dan zullen we dus energie efficiënter moeten gebruiken en de eigen behoefte nu en in de toekomst lokaal produceren, rekening houdend met afnemende eigen voorraden olie en gas. Om dat te bereiken moeten bedrijven en burgers, voor een materialist via de portemonnee, aangespoord worden om zuiniger om te gaan met energie en ligt een energieheffing vanuit de economische wetenschap voor de hand. Ook is het stimuleren van energiebesparende technologieontwikkeling en de ontwikkeling van lokaal inzetbare alternatieve energiebronnen middels subsidies en het afschermen van nationale markten economisch een zinvolle strategie vanuit dit wereldbeeld. Vanuit de ecologie zijn alleen de negatieve effecten op lokale schaal van belang. We moeten de schade aan natuur en gezondheid door uitstoot van verbrandingsgassen beperken, maar binnen dit wereldbeeld past het ook om daartoe de centrales en windmolenparken aan/in zee en aan de landsgrenzen te zetten, opdat de (horizon) vervuiling in Nederland beperkt blijft. Vanuit de sociologie is met name van belang om ons te realiseren dat nieuwe technologie en de grootschaliger inzet van bijvoorbeeld kernenergie op maatschappelijke weerstand stuit en er onherroepelijk ook verdeelingskwesaties opkomen. Wat is een rechtvaardige en acceptabele verdeling van kosten, baten en risico's? Het *not in my backyard*-effect is wel het meest duidelijke voorbeeld, maar er is ook een zinvolle sociologische analyse te maken van bijvoorbeeld het gebruik van spaarlampen en hybride auto's.

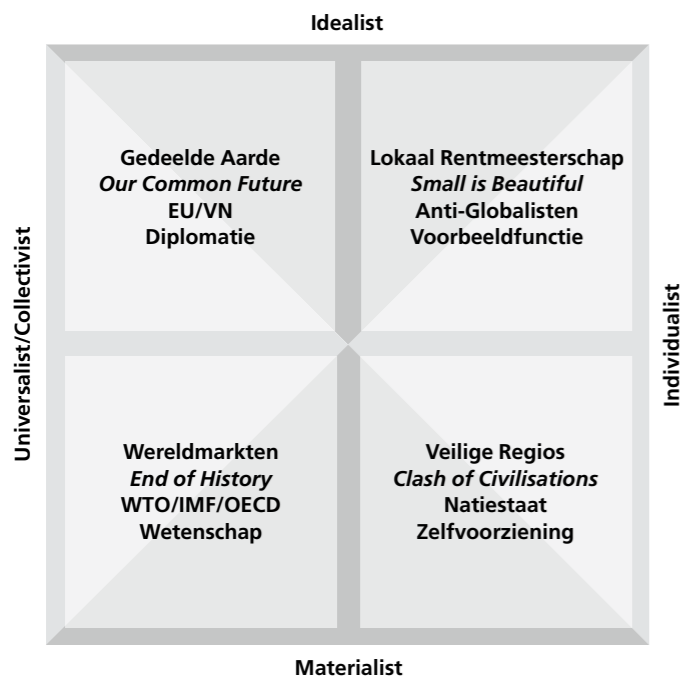
Als deze vragen beantwoord zijn is het weer de beurt aan de politicus, die vanuit zijn mens- en wereldbeeld het democratisch debat aangaat en tot een beleidskeuze komt. De materialist gelooft niet in een mentaliteitsverandering en voorlichting maar grijpt naar heffingen en in het uiterste geval naar boetes en verboden. De universalist zoekt de internationale samenwerking en afstemming, waar de individualist juist veel variatie in gekozen strategieën toejuicht. De idealistisch-individualist is graag het beste jongetje van de klas en loopt voorop met het goede voorbeeld.

De idealistisch-universalist heeft daar het opgeheven vingertje bij maar is ook bereid om ter wille van de goede vrede niet voor de troepen uit te lopen. De materieel-universalist gelooft in marktwerking, technologische ontwikkeling, internationale specialisatie en het spreiden van risico's terwijl de materieel-individualist juist in dat laatste risico's ziet en liever zijn eigen boontjes doopt.

Door een duurzaamheidsdiscussie in termen van het dominante wereldbeeld te analyseren kunnen we ook het verschuivende zwaartepunt in een discussie nader duiden. Zo is bijvoorbeeld het energieprobleem vanuit het dominante links-onder wereldbeeld beleidsmatig jarenlang gerelativeerd door verwijzing naar de mondiale vrije markt en het voor dit wereldbeeld kenmerkend optimisme over techniek en grondstofbeschikbaarheid. Het MNP heeft destijds al aangegeven dat het dominerende wereldbeeld aan het verschuiven was naar rechts-onder. Bij eenzelfde materiële consumptie werd daar meer vanuit de kleinere, afgeschermdere regionale schaal gedacht, met de bijbehorende blokvorming. Op basis daarvan constateerde het MNP dat de geopolitieke verhoudingen belangrijker zouden worden dan de vrije markt en dat het taboe op begrippen als voorzieningszekerheid en autarkie opgeheven zou moeten worden. Met de discussies over energie sinds 9-11 en Poetin op het netvlies is het blijkbaar nuttig om de problemen en de oplossingen vanuit die verschillende perspectieven of wereldbeelden te bezien. De nu vaak verwarrende discussies over kern-, wind- en kolenergie en CO₂-opslag of besparing winnen aan helderheid wanneer duidelijk wordt dat ze uit geheel verschillende wereldbeelden voortkomen. Terwijl nieuwe kolencentrales (met eventueel afvang en opslag van CO₂) en zelfs kernenergie voor de materialisten zeker een rol kunnen spelen bij het garanderen van de leveringszekerheid en de energievoorziening, zijn die opties bij de immaterialisten geen oplossing voor het morele probleem dat het Westen zoveel meer beslag legt op de natuurlijke hulpbronnen dan haar toekomst.

Wereldbeelden en D66

Toch is de constatering dat verschillende wereldbeelden elkaar slecht verstaan niet het einde van de discussie. Het lijkt er op dat juist maatregelen

die meerdere (eenzijdige) wereldbeelden met elkaar verbinden het meest succesvol zijn. Een voorbeeld is de CO₂-emissiehandel als combinatie van het linksboven wereldbeeld waarin collectief bestuur vanuit ideële overwegingen een plafond aan de totale uitstoot stelt, en de vrije markt oriëntatie van links- en toenemend rechtsonder waarmee de verdeling van dat totaal vervolgens geregeld wordt. Het morele appèl tot energiebesparing dat vooral rechtsboven gedaan wordt, kan door een dergelijk beleid ook een extra impuls krijgen. Als problemen vanuit verschillende wereldbeelden worden geformuleerd is de uitdaging om naar werkende oplossingen te zoeken op manieren die aan al de wereldbeelden recht doen. En aangezien geen van de wereldbeelden de waarheid in pacht heeft liggen echt duurzame oplossingen ook vaak in het verbinden van elementen uit elk van de vier hoeken.

En die verbindingen zoeken is het wezenskenmerk van een partij als D66. Een goed functionerende democratie geeft ruimte aan alle wereldbeelden in het debat. De vrijzinnig pragmatische aanpak leidt vervolgens tot oplossingen die niet ideologisch gekleurd zijn en het sociaal-liberalisme verbindt aandacht voor sociale samenhang met ruimte voor het individu. Het is wel goed om je daarbij realiseren dat D66 zich doorgaans onder de horizontale as positioneert en eerder materialistisch dan idealistisch georiënteerd lijkt. In het politieke krachtenveld van Nederland, waar veel partijen juist de extremen opzoeken, is dat een uitstekende uitgangspositie.

Het streven naar een duurzame en harmonieuze samenleving, zoals D66 die voorstaat, is in de dagelijkse politieke realiteit een uitdaging van formaat. De combinatie van sociologie en ecologie in de richtingwijzer is op zich al verfrissend. Duurzaamheid is veel breder dan ecologie en wij

durven zelfs de stelling aan dat ecologie niet eens de belangrijkste discipline in het debat moet zijn. De centrale plek die de gedragswetenschap in het algemeen en de economie in het bijzonder in deze discussies verdient, is met onze bijdrage hopelijk afdoende beargumenteerd. Gecombineerd met een gewenste stabiele economische groei verwoordt deze richtingwijzer misschien wel de grootste uitdaging voor elke politieke partij. En die verantwoordelijkheid drukt extra op D66. 'Of groei moet', is door Laurens Jan Brinkhorst als Minister al eens afgedaan als een onzinnige vraag. Maar hij en zijn partij zijn de kiezer dan wel het antwoord schuldig op de vraag: 'Hoe groei kan', in een duurzame en harmonieuze samenleving. Deze bijdrage beoogt te illustreren hoe dergelijke vraagstukken geanalyseerd en in perspectief geplaatst kunnen worden. In combinatie met een goed besef van het sociaal-liberale, vrijzinnig democratische wereldbeeld is een uitvoerbare, democratisch gedragen en ambitieuze duurzaamheidsagenda voor Nederland, Europa en de wereld te formuleren. Politieke partijen die zich niet uit indifferentie, maar vanuit degelijke inhoudelijke overwegingen in het 'midden' positioneren en dan in de analyse niet alleen economische maar ook sociale en ecologische randvoorwaarden betrekken, kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan elke duurzaamheidsdiscussie. Tenslotte kan een beschouwing van problemen en oplossingen vanuit diverse wereldbeelden de eigen positie en die van politieke tegen- en medestanders verhelderen. Het nut daarvan lijkt ons voor zich spreken.

Klaas van Egmond is hoogleraar Milieukunde aan de Universiteit van Utrecht en was van 2006 tot 2008 directeur van het MNP.

Mark Sanders is universitair docent macro-economie aan de Universiteit van Utrecht en redacteur van *idee*.

‘Geen van de wereldbeelden heeft de waarheid in pacht’

Er is geen sprake van een energietekort, slechts een brandstoftekort. Volgens Peter Knoers zitten we in Nederland gevangen in een collectieve perceptie op het energieprobleem waarop heel wat valt af te dingen. Het doorbreken van conventies is noodzakelijk. Een taak voor een sociaal-liberale stroming?

door **Peter Knoers**

Het energieprobleem zit tussen onze oren

ecologie

Het energievraagstuk is een veelbesproken thema; de klimaatverandering neemt ernstige vormen aan; de zekerheid van de energievoorziening staat onder druk; de brandstofprijzen rijzen de pan uit. Het moet anders. Het moet zuinig. Het ritselt van de initiatieven. En van de debatten. Het valt op dat de *perceptie* van het probleem bij vrijwel al die debatten gelijk is: 'We moeten zuinig omspringen met energie. We moeten oplossingen vinden voor de CO₂-uitstoot die ons klimaat bedreigt. En we moeten hard werken aan duurzame vormen van energievoorziening. Maar die zijn nog niet echt bruikbaar'. Ook het recente Energierapport van het Kabinet Balkenende IV zet zwaar in op energiebesparing, duurzame energie en energiezuikerheid. Maar het geeft tegelijkertijd de boodschap, dat we nog vele decennia afhankelijk zullen zijn van fossiele brandstoffen. Sterker, Nederland moet daar zelfs een prominente rol in gaan spelen als de 'Gasrotonde van Europa'.

Het is echter de vraag of juist deze overheersende perceptie zelf niet ons grootste knelpunt is. Want klopt die eigenlijk wel? Of zouden we vanuit een ander perspectief tot andere, betere oplossingen komen? Laten we eens naar wat feiten kijken.

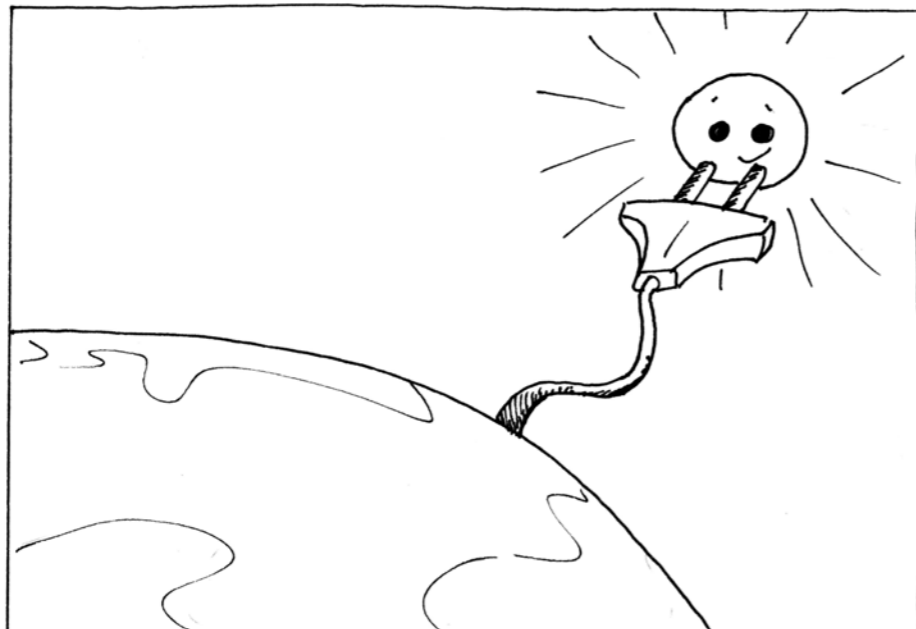
Er is geen tekort aan energie

Er is geen sprake van een energietekort. Het enige waar we tekort aan hebben is brandstof: olie, gas, kolen. Wat lang niet iedereen zich realiseert is dat vrijwel al onze energie feitelijk afkomstig is van één bron, de zon. Ook olie, gas en kolen zijn niets meer dan in de aardbodem opgeslagen zonne-energie van vroeger. Door ze te verbranden halen we een stukje van die zonne-energie eruit. Alles bij elkaar bevatten fossiele brandstoffen trouwens maar een fractie van de totale hoeveelheid energie die de zon ons gegeven heeft en nog steeds geeft. Berekeningen laten zien dat onze aarde dagelijks 7500 (!) keer zoveel energie van de zon ontvangt,

dan dat we met zijn allen nodig hebben. Kortom: het stortregent energie. Als er iets is waar geen tekort aan hebben, dan is het wel energie. En dan laten we nog buiten beschouwing, dat onze aarde van binnen ook nog eens een enorme hoeveelheid onbenutte energie herbergt, op slechts een paar kilometer diepte. Een vulkaanuitbarsting laat daar wel eens wat van zien. De aardbol zit er boordevol mee. Vermoedelijk zit daar alleen al meer energie dan de mensheid ooit nodig zal hebben.

Oude technologie

Het probleem zit dus niet in een energietekort, maar in de manier waarop we energie gebruiken en nodig hebben. Onze 21^e eeuwse energiehuishouding, onze industrie, en onze mobiliteit draait nog vrijwel volledig op installaties en apparaten die in de 19^e eeuw zijn bedacht! Verbrandingsmotoren, stoommachines, turbines, met als basisprincipe: het verbranden van (fossiele) brandstoffen. We realiseren ons nu dat deze fossiele brandstoffen op raken. Dus wordt er hevig gezocht naar andere materialen om te verbranden. Afval, biomassa, soms nadat we er eerst 'biobrandstof' van hebben gemaakt. Zelfs voedsel, maïs bijvoorbeeld, wordt in bepaalde gevallen voor dat doel ingezet. Zo kunnen de 19^e eeuwse uitvindingen doordraaien. En dat terwijl die opeenstapeling van brandende installaties een enorme belasting van en voor ons milieu en klimaat oplevert. Ook bij biobrandstoffen.

Illustratie Van Lierop

Brandstof of grondstof?

De meeste fossiele brandstoffen kennen naast verbranden nog heel andere toepassingen. Zo draait een belangrijk deel van de chemische industrie op olie. Heel veel producten die in onze huizen en bedrijven staan, zijn gemaakt van kunststoffen uit olie. En die gaan aanzienlijk langer mee dan de liters die we in auto's gooien of verbranden in centrales of industriële installaties. Bij elke liter olie die gewonnen wordt is de vraag gerechtvaardigd: maken we er een mooi stevig product van waar we decennia lang plezier van hebben of rijden we er een keer mee op en neer naar de supermarkt? Olie, brandstof of grondstof? Voor kolen geldt iets soortgelijks. En voor de meeste biomassa helemaal.

De duurzame oplossingen zijn er al lang

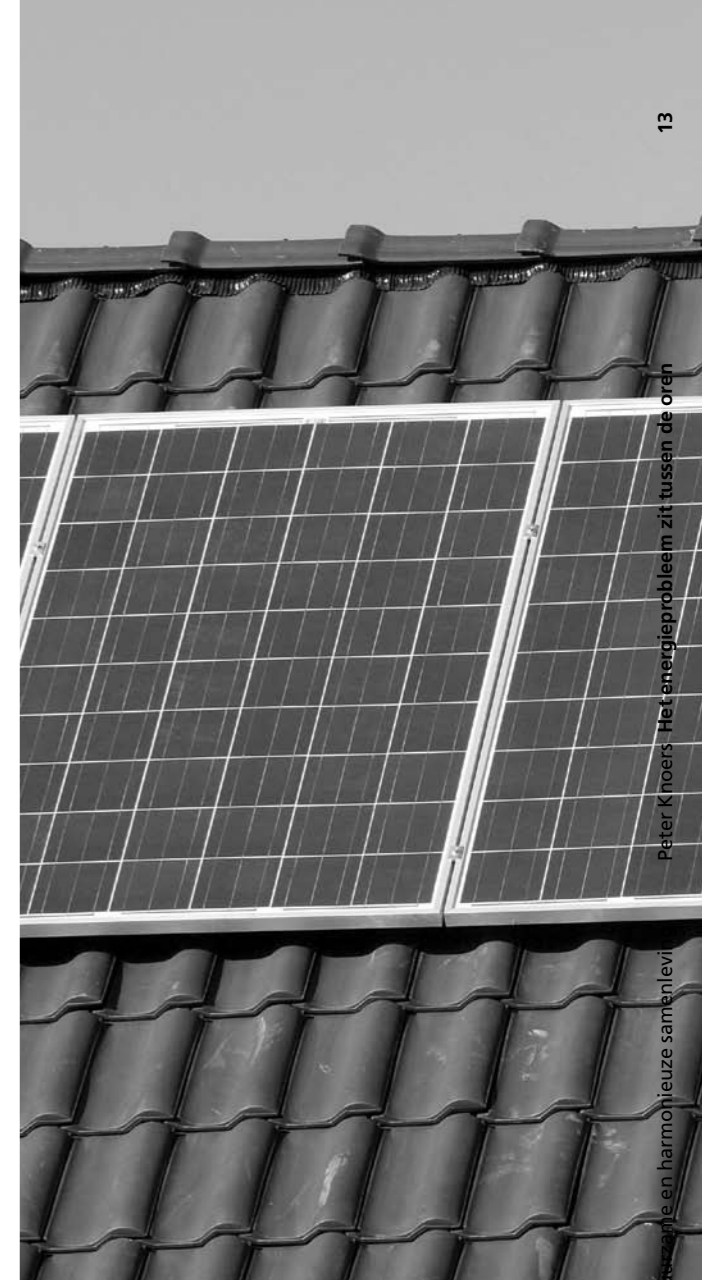
De technologieën om de zon, die onuitputtelijke bron van volledig schone energie te benutten, zijn allang beschikbaar. Maar de meeste ervan kennen we slecht. Bij zonne-energie denkt iedereen alleen aan zonnepanelen. En iedereen kent windmolens (dat de wind waait, komt overigens ook door de zon). Maar er zijn nog honderden andere, intelligente manieren om stukjes van die enorme hoeveelheid zon om te zetten in bruikbare energie voor stopcontact of radiator. Ook in ons eigen land. Veel daarvan zijn veel sneller inzetbaar en bruikbaar dan menigeen denkt. Koude/warmte

opslag bij gebouwen, duurzame winning van kou uit diep water of energie uit zout en zoet water bijvoorbeeld. Het temperatuurverschil tussen warm water aan de oppervlakte van oceanen en koud water op diepte is genoeg om grote hoeveelheden elektriciteit of schone waterstof te produceren. Er zijn 'energieopwekkende' bouwstoffen, brandstofcellen op schone waterstof (bijvoorbeeld in auto's), zonnecellen in folievorm. En dan hebben we het nog niet over de aardwarmte. Die is ook op steeds grotere schaal direct inzetbaar als duurzame energiebron.

Deze lijst kan eindeloos worden uitgebreid. Heel veel is *Proven Technology*. Het werkt. Vandaag al. En het is echt geen *Rocket Science*. Veel ervan is al rendabel te exploiteren. Omschakelen hoeft dus geen decennia te duren. Het gaat hier niet om kunnen, maar om willen. Een aanzienlijk aantal van de innovaties op dit terrein zijn in Nederland ontwikkeld. De vraag is gerechtvaardigd, waarom ons land niet juist in deze industrie een leidende positie nastreeft... Die zal het langer volhouden dan de Gasrotonde. De meeste van deze feiten vinden we niet of verworden terug in het energiedebat. Of ze worden door cynici gebagatelliseerd.

Kritiek op duurzame oplossingen

Cynici beweren dat de beschikbare duurzame energieoplossingen veel te beperkt zijn. Ze vergelijken de opbrengst van windmolens of zonnepanelen met die van een grote, traditionele energiecentrale. Sommigen komen zelfs weer met de kernenergie op de proppen – ook 'schoon', efficiënt en grootschalig te produceren. Maar de vraag mag gesteld worden, of we niet juist af moeten van een energievoorziening met een paar grote centrales waar iedereen met kilometers lange kabels aan vast zit. Onze toekomstige duurzame energieproductie zal vooral kleinschalig zijn, bij bedrijven, in buurten, bij woningen. We zullen nog wel via een netwerk aan elkaar verbonden zijn, om onderling energie uit te wisselen bijvoorbeeld. Maar dat energienet zal waarschijnlijk veel meer lijken op ons huidige internet. Dat heeft ook miljoenen gelijkwaardige consumenten en producenten van informatie, niet slechts een paar centrale informatiefabrieken. Ons energienetwerk van de toekomst kan net zo 'gedemocratiseerd' zijn. Cynici beweren ook dat duurzame

me energie nog niet efficiënt is. Nu is bij nieuwe technologieën efficiency meestal niet het eerste waar op wordt gelet. Het gaat eerst om de effectiviteit pas daarna om de efficiency. Maar hoe erg is dat? Stel dat de oude Henry Ford gezegd had: 'Ik ga pas produceren als al mijn T-Fordjes minstens 1 op 20 lopen'. Dat hadden de erven Ford vast geen goed plan gevonden! Ook bij duurzame technologieën komt de efficiency nu pas goed op gang. Overigens, je maakt gebruik van een vrijwel onuitputtelijke

Foto Herman Wouters

bron. Dus hoe belangrijk is efficiency dan nog? Samenvattend: waarom zou je schaarse brandstoffen, waar je ook andere nuttige dingen mee kunt doen, de halve wereld over slepen en in grote centrales verbranden om er (met veel verspilling, milieu- en CO₂-schade) elektriciteit van te maken, die je vervolgens langs kilometerslange leidingen naar eindgebruikers transporteert, terwijl het bij elke eindgebruiker energie stortregent in de achtertuin?

Perceptie wordt in stand gehouden

We zitten gevangen in een collectieve perceptie van het energieprobleem waar heel wat op valt af te dingen. Zelfs een groot deel van de milieubeweging doet er feitelijk aan mee. Daar klinkt de roep om 'energiebesparing' (we zouden overigens consequent van *Brandstofbesparing* moeten spreken!) harder dan de roep om radicale verduurzaming. En wat te denken van de hype van de CO₂-reductie? Voor alle duidelijkheid, als je volledig op

duurzame energie van de zon draait, is er geen CO₂-uitstoot. De meest effectieve manier van CO₂ reductie is duurzame energie. CO₂-uitstoot komt van verbranden. Sommigen zoeken de oplossing van het CO₂-probleem in opslag na het verbranden, onder de grond bijvoorbeeld. Dat lijkt op het paard achter de wagen spannen. Maar het ziet er naar uit, dat de komende jaren heel wat geld van de belastingbetaler zal gaan naar onderzoek en experimenten voor deze oplossing.

Waarom is deze collectieve perceptie zo hardnekkig? Diverse krachtige partijen willen zo lang mogelijk een energievoorziening op brandstoffen handhaven. Landen, overheden en ondernemingen die het grootste deel van hun rijkdom hieraan ontlenden, maken daar (begrijpelijkerwijs) een punt van. Toen in Nederland de aardgasbel werd ontdekt was het hier niet anders.

Intrigerender is vraag waarom ook anderen hier zo gemakkelijk in meegaan en liever de verwarming een graadje lager stoken op aardgas dan radicaal kiezen voor verduurzaming. Wellicht is het besef dat we in de toekomst over een onuitputtelijke voorraad energie kunnen beschikken voor sommige critici van de huidige samenleving, moeilijk te omarmen. Het doorbreekt de romantische gedachte dat we terug moeten naar een kleine, knusse samenleving waar alles minder zal zijn in plaats van meer. Bovendien is het voor veel mensen sowieso mentaal veel eenvoudiger om ontwikkelingen uit het verleden lineair naar de toekomst door te trekken. Om *out of the box* te denken heb je soms een Leonardo nodig, of een nar.

Doorbreken van de perceptie en de rol van de overheid

Het doorbreken van de collectieve perceptie is noodzakelijk. Het opent de weg naar het echte debat over de toekomst van onze energievoorziening. Want dat is wat nu ontbreekt. Bij dat doorbreken van de perceptie is een rol weggelegd voor de politiek en de overheid. Die zijn immers meer dan marktpartijen geëquipeerd om los van de realiteit van vandaag het debat over de inrichting van morgen te activeren. Gelukkig denken ook olie-maatschappijen en energieondernemingen over de toekomst na. Maar die zijn toch minder vrij van

de bestaande machts- en marktverhoudingen dan de overheid. Bij het publieke debat zal het neerkomen op het doorbreken van conventies. Op het ter discussie durven stellen van wat iedereen als normaal ervaart. Wellicht een taak voor een moderne sociaal-liberale stroming?

'Als er iets is waar geen tekort aan hebben, dan is het wel energie. Het stortregent energie'

Politiek en overheid moeten op twee punten richting geven: visieontwikkeling en stelselwijziging. Visieontwikkeling is nodig omdat de weg naar de toekomst een stuk eenvoudiger wordt als er een wenkend perspectief is. En dat is wat nu aan het energiebeleid ontbreekt. Zonder een helder doel blijven we steken in kleine stapjes. Een paar procentjes meer duurzame energie. Een paar procentjes besparing. We worden geduwd door het verleden in plaats van getrokken door de toekomst. Het tweede dat nodig is, is een stelselwijziging. Want als we de stap willen maken van het huidige, traditionele systeem van grootschalige energieopwekking naar een flexibel, kleinschalig systeem dicht bij de eindgebruiker, is er heel wat nodig. We mogen niet verwachten dat marktpartijen en gebruikers dat wel even onderling regelen. Bij de regie daarvan moet de overheid bij uitstek een belangrijke rol spelen.

Maar hoe het ook zij. Het begint allemaal bij het ter discussie stellen van de collectieve perceptie. Het energieprobleem zit tussen onze oren.

Peter Knoers is directeur van de HVR Group, een strategisch communicatieadviesbureau op het gebied van energie en milieu.

Hoe kan afval worden omgezet in energie? Volgens planoloog Ferry van Kann is goed ruimtegebruik essentieel voor het realiseren van een duurzame energievoorziening. Ruimtelijke functies moeten op elkaar worden afgestemd.

door Ferry van Kann

Afval is energie

Een duurzame ruimtelijke ordening

De wereld om ons heen is continu in beweging. De komende decennia krijgen we – in Nederland, maar ook in de rest van de wereld – te maken met nieuwe uitdagingen en vraagstukken. Vraagstukken die met name gaan over het duurzaam omgaan met onze leefomgeving; met natuur, materiaal, energie en ga zo maar door. Oplossingen worden vanuit verschillende hoeken aangedragen. In deze bijdrage staat centraal hoe via de ruimtelijke ordening routes beschikbaar zijn om een (meer) duurzame samenleving haar vorm en inrichting te geven.

Afval als Energie

Een belangrijke uitdaging die op ons afkomt is de transitie naar een duurzaam energiesysteem. Vaak wordt de *Trias Energetica* als een leidend principe hiervoor genomen. Deze trias bestaat uit:

- > energiebesparing door rationeel gebruik;
- > de overblijvende behoefte uit hernieuwbare bronnen halen en;
- > schoon en efficiënt omgaan met fossiele brandstoffen.

Een andere gedachte die bij beleidsmakers warm wordt ontvangen, en dat kan bijdragen aan een duurzaam energiesysteem, is het zogenaamde *cradle-to-cradle* principe (C2C). Dit principe rekent af met het begrip afval, dat nu zelf bij het grof vuil staat. Afval moet worden gezien als basis voor een nieuw product. In dit geval: afval als energie. Opperuimd staat netjes zouden we kunnen denken. Maar is dat wel zo? Hoe gebruik je eigenlijk afval als voedingsbron voor energie? Het is geen onderdeel van de *Trias Energetica* en wordt niet vaak besproken, maar in een goede ruimtelijke inrichting van gebieden liggen grote kansen voor een meer duurzaam energiesysteem volgens dit C2C-principe: afval is energie.

Met 'afval is energie' worden twee verschillende stromen bedoeld. Ten eerste gaat het om afval in de dagelijkse betekenis van het woord. Troep. Naast industrieel en huishoudelijk restafval gaat het ook om rioolwater, afvalwater van bedrijven en biologische restproducten uit met name de land- en tuinbouw. Met behulp van diverse con-

versietechnieken kan dit afval worden omgezet in nuttige energievormen. Vaak gaat het hierbij om de combinatie elektriciteit en warmte (warmtekrachtkoppeling). Deze warmte gaat tegenwoordig niet zelden verloren en wordt soms zelfs met de term afvalwarmte aangeduid. Liever spreken we hier echter over restwarmte, dat een tweede stroom van 'afval is energie' kan vormen. Juist bij het optimaal benutten van restwarmte speelt de ruimtelijke structuur van een gebied een cruciale rol.

Een belangrijke variabele is de energie-intensiteit van het afval. Voor energie-intensief afval, bijvoorbeeld huishoudelijk restafval, is het efficiënt om over te gaan tot een centrale verwerking. De (energie-) kosten van transport van het afval naar een verwerkingsplek worden voldoende gedekt door centrale verbranding waarbij aanzienlijke hoeveelheden energie vrijkomt. De afvalverwerkingsinstallaties (avi) in Nederland voorzien in stroom voor een equivalent van ongeveer 1.000.000 huishoudens, maar in warmte voor slechts 270.000. Dit hangt samen met de ruimtelijke inrichting. Om begrijpelijke NIMBY-achtige redenen liggen afvalverwerkers zelden dichtbij ruimtelijke functies die veel warmte behoeven zoals zwembaden. Hierdoor zijn de avi's niet altijd aangesloten op een warmtenet.

Als we afval echter als een energiebron meer duurzaam willen gebruiken, dan moeten we goed over de locaties van avi's nadenken. Bestaande avi-locaties moeten geschikt worden gemaakt voor ruimtelijke functies die om warmte vragen, zoals een bio-ethanolabriek, of bijvoorbeeld een subtropisch zwembad. Nieuwe avi's (het beste blijft natuurlijk om afval te voorkomen, denk aan *cradle-to-cradle*) zouden juist op plekken moeten, waar in de buurt behoefte is aan warmte. De restwarmte van de afvalverwerker kan dan voorkomen dat andere warmtebehoevende functies zelf in hun warmte moeten voorzien door bijvoorbeeld aardgas te verstoken. Met andere woorden, afval, energieproductie en ruimtelijke ordening zijn met elkaar verbonden.

Nog duidelijker is deze verbinding te zien bij de decentrale verwerking van energie-extensief afval, zoals vloeibare koemest en maïs. De vergisting van dit afval levert biogas op (of olie bij pyrolyse). De gecombineerde opwekking van elektriciteit en

warmte bij de verbranding van biogas biedt (ook hier) kans voor het hoogste rendement. Twee distributiemanieren zijn mogelijk. Enerzijds is er de vorm van productie en verbranding van biogas op één plek. Anderzijds kan de productie van het gas op één plek plaatsvinden en na transport elders worden omgezet in elektriciteit en warmte.

Een integrale benadering op het gebied van afval, energie en ruimte is nodig. De ruimtelijke uitdaging is om een dorp, wijk, of stad zo in te richten, dat nuttig gebruik kan worden gemaakt van vrijkomende warmte bij de verbranding van afval. Het koppelen en ordenen van functies is doorslaggevend. Ziekenhuizen, zwembaden, en tuinbouwkassen zijn allemaal ruimtelijke functies met een aanzienlijke warmtevraag. De inrichting van Nederland bepaalt of we in staat zijn om (afval) energie optimaal te benutten. Er is dus werk aan de winkel voor planologen.

Rol van planologen

Deze nieuwe ruimtelijke vraagstukken is voer voor discussie in ruimtelijke disciplines. Enerzijds zien we dat inhoud van toenemend belang is. Daarmee bedoelen we dat ruimtelijke inrichtingsprincipes en concepten terug op de agenda komen. Anderzijds kan de 'communicative turn' van de laatste twee decennia niet zondermeer worden verlaten. De betrokkenheid en participatie van belanghebbende burgers is nog steeds van groot belang. Al was het maar omdat zij vaak specifieke kansen zien, doordat ze de regio goed kennen. Een transitie naar een duurzame energievoorziening betekent voor ruimtelijke ordenaars dat beide trends tegelijkertijd van belang zijn: inhoud en vorm.

Voor een meer duurzaam ingerichte samenleving zijn niet langer zogeheten monofunctionele concepten van belang, maar veeleer multifunctionele. Met andere woorden nadenken over de lokalisering of inrichting van woonwijken zonder naar andere ruimtelijke functies te kijken is achterhaald. Dat wisten we al vanuit de mobiliteitsdiscussie, maar het energievraagstuk levert nieuwe argumenten. Natuurlijk, het bouwen van energie-neutrale huizen en zelfvoorzienende tuinbouwkassen is goed, maar nog beter is de bouw af te stemmen met de omgeving. Een omgeving waar

‘De ruimtelijke uitdaging is om een dorp, wijk, of stad zo in te richten, dat nuttig gebruik kan worden gemaakt van vrijkomende warmte bij de verbranding van afval’

een scheiding van functies weliswaar van belang blijft, maar waar energie- en verkeersstromen de omgeving feitelijk tot een integraal complex maken. Anders gezegd, multifunctioneel ruimtegebruik moet niet langer worden gezien vanuit het perspectief van één locatie, maar als een concept voor een heel dorp, stad of regio. Daarin zit ook de uitdaging voor de planologie om schaalniveau, functionaliteit (mono versus multi) en verwevenheid (sectoraal versus integraal) te verwerken in nieuwe ruimtelijke concepten. Kortom, de energietransitie zou wel eens kunnen leiden tot, of parallel gaan met een transitie in de planologie.

Rol van de overheid

Politiek is keuzes maken, met name als er sprake is van schaarste in materialen, energie en ruimte. Deze schaarste dwingt ons om dat wat we hebben, beter te benutten. Nederland loopt hierin niet voorop in Nederland. Het uitwisselen van restwarmte gebeurt in landen als Zweden, Denemarken en ook Duitsland bijvoorbeeld al veel meer dan hier. Duitsland laat in 2009 zelfs een nieuwe warmtewet ingaan, die beoogt om in 2020 14% van de warmte uit hernieuwbare bronnen te halen. Kortom, voor de Nederlandse wetgever liggen hier kansen.

De overheid moet uitstralen dat het energiebesparing serieus neemt op weg naar een duurzame energievoorziening. Uiteindelijk betekent het reduceren van de energievraag, dat we minder

zonnepanelen, windmolens of waterkrachtcentrales nodig hebben. Met andere woorden, de beste energie is de energie die we niet gebruiken. Daarom zou veel meer moeten worden gedaan om energievervalsing, zoals het weggooien van restwarmte is, te voorkomen.

Een mogelijkheid om energievervalsing aan te pakken is via de SDE, stimulering duurzame energieproductie. Deze regeling biedt per conversietechniek (van afval naar energie) verschillende vergoedingen om duurzame energieproductie financieel aantrekkelijker te maken. Neem bijvoorbeeld de biogasdiscussie. Als iemand afvalstromen verzamelt en deze omzet in groene stroom is dat op zichzelf prima. Maar als op dezelfde plek 50 tot 70% van het rendement verloren gaat als onbenutte warmte, is het moeilijk om dat duurzaam te noemen. De financiële prikkel voor biogas kan dus beter alleen bestaan als er nuttig met de warmte wordt omgegaan. Zoals eerder geschetst, er is een samenspel nodig met andere ruimtelijke functies in de buurt. In het realiseren van dit samenspel is het prettig als de overheid meedenkt en faciliteert. Niet zelden wordt de ruimtelijke ordening eerder als hinderlijk gezien dan als een kans.

Een kans die tot slot ook ligt in het concept van biogasproductie op de plek van afvalverzameling en gebruik elders. Dat is een concept van een energieregio, waarin op een bovenlokaal schaalniveau, integraal naar de multifunctionele ruimte wordt gekeken. Hiermee lopen we wel tegen een

beleidsmatig probleem op. Dat is het beheer van de energienetten. Soms is er voor groene stroom van kleine producenten geen plek op het net. Dan weer is het gasnetwerk vol of niet toegankelijk voor groen gas of is het aanleggen van een warmtenet al helemaal onmogelijk. Om uit dit moeras van onbestuurbaarheid te komen, zien we gemeentes weer een eigen lokaal energiebedrijf oprichten, naast hun aandeelhouderschap in bijvoorbeeld Essent. Of deze vorm van overheidsinmenging integrale concepten als een bio-energieregio met initiatieven uit de markt nu stimuleert, dat is maar de vraag.

Kortom, vraagstukken inzake duurzame energie, het hergebruiken van afval en het inrichten van de ruimte komen steeds dwingender op ons af. Juist in de wisselwerking tussen elk van de drie liggen kansen. In de ruimtelijke ordening moeten we beseffen, dat ruimtelijke kwaliteit ook bepaald wordt door hoe we met ons afval omgaan en hoe we in onze energiebehoefte voorzien. Dat vraagt om een planologie die ruimte biedt voor het samenspel van schaalniveau, functionaliteit en verwevenheid. Dus ruim baan voor energieplanning en weg met het begrip afval!

Ferry Van Kann is onderzoeker aan de Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, promovendus planologie en onderzoeker binnen SREX (synergie tussen regionale planning en energie - www.exergieplanning.nl).

Tobias Dander

Waar een wil is, is een weg

Streven naar een duurzame en harmonieuze samenleving betekent voor mij als sociaal-liberaal dat ik deze aardbol een stukje beter achter wil laten dan ik hem heb aangetroffen. Ik geloof daarbij heilig in kleine stappen. Voor mij betekent dat vooral bewust consumeren en sparen/beleggen, maar bijvoorbeeld ook op lokaal niveau actief zijn in onze partij.

Als ‘weldenkende mensen’ moeten wij onze verantwoordelijkheid nemen. Als maar genoeg mensen (consumenten, kiezers!) duurzaam denken en handelen dan zullen ondernemers en politici dat uiteindelijk overnemen. Op dit moment wordt er naar mijn smaak nog te veel over duurzaamheid gesproken en te weinig echt duurzaam gehandeld.

Zo is er nog heel veel mogelijk op het gebied van energiebesparing en opwekking van energie zonder dat daarbij CO2 vrijkomt! Dat is goed voor het klimaat en bovendien worden we daarmee veel minder afhankelijk van olie en gas dat wij nu uit bepaald niet-democratische landen afnemen. Onbegrijpelijk dat onze politici niet alles op alles zetten om daarin een doorbraak te bereiken. Betere isolatie en dubbelglas voor oudere woningen. Op ieder dak zonnepanelen of kleine windmolens. Waar een wil is, is een weg, toch?

Wist u trouwens dat als we een woestijngebied van 700 bij 700 kilometer volbouwen met convectiespiegels en daarmee zonne-energie omzetten in stroom of waterstof, we dan genoeg energie kunnen opwekken voor de hele aarde? De technologie daarvoor is reeds beschikbaar, alleen de schaal waarop zou nieuw zijn. Wat let de EU om kleinschalige pilots te starten, bijvoorbeeld in het zonnige Spanje? Een puntje voor het volgende verkiezingsprogramma?

Tobias Dander
Zelfstandig adviseur

De Nederlandse landbouw wordt van oudsher niet gezien als de meest milieuvriendelijke sector. De laatste jaren zijn er stappen gezet om de belasting van het milieu door de landbouw te verminderen. Is de landbouw dan nu duurzaam? Frits van der Schans meent dat een trendbreuk noodzakelijk is, waarbij ook de krimp van de veestapel en productie serieus in overweging moeten worden genomen.

door **Frits van der Schans**

Onderweg naar een duurzame landbouw

Ongeveer tweederde van het oppervlak in Nederland wordt in gebruik genomen door de landbouw, voor de productie van voedsel voor ons, en voor velen in het buitenland. De laatste decennia kreeg de landbouw met name (negatieve) aandacht vanwege bovenmatige milieubelasting, voedselschandalen en uitbraken van dierziekten. Om deze effecten van de landbouw te verminderen hebben overheden beleid gemaakt en/of aangescherpt. Is de landbouw dan nu duurzaam? Dat valt maar te bezien. De landbouw scoort een voldoende voor alle inspanningen die de afgelopen jaren zijn gedaan en de resultaten die zijn bereikt. Daarmee lijkt de landbouw op de goede weg. Helaas zijn ingezette wegen voor veel ecologische vraagstukken – bijvoorbeeld de uitstoot van ammoniak en broeikasgassen, verbruik van fossiele brandstof en fosfaat, aantasting van landschap en biodiversiteit – nog erg lang en lopen enkele misschien zelfs dood. Voor een duurzame landbouw zijn nog veel kleine en grote veranderingen in productiesystemen nodig. Daarbij moeten we ons gezamen-

lijke voedselconsumptiepatroon aanpassen. De overheid dient deze ontwikkelingen krachtig te stimuleren en faciliteren.

Duurzaamheid: een begrip

Het begrip duurzaamheid is zo veelomvattend en multi-interpretabel dat iedereen ermee uit de voeten kan. Een door velen gebruikte typering van duurzaamheid is gebaseerd op de driedeling *People, Planet* en *Profit*. Als evenwichtig aandacht wordt geschonken aan deze drie P's, dan zou er sprake zijn van duurzaamheid. Het probleem is echter dat de drie P's een verschillende tijdschikking hebben. Elke dag zal een ondernemer of medewerker behoefte hebben aan goede arbeidsomstandigheden of inkomen en winst. Maar de effecten van de uitputting van natuurlijke hulpbronnen (bijvoorbeeld fossiele energie), de uitstoot van broeikasgassen of de vermindering van de biodiversiteit (bijvoorbeeld kap regenwoud) laten zich op zijn vroegst pas over tientallen jaren zien. Het gevolg is dat de *Profit* en *People* aspecten vaak

te veel aandacht krijgen ten opzichte van de *Planet* aspecten. Daarom zal ik in me dit verhaal sterk richten op de lange termijn, ofwel ecologische duurzaamheid.

Duurzame landbouw: een terugblik

In 2007 heeft het Milieu en Natuur Planbureau (MNP) een duurzaamheid analyse gemaakt van de landbouw in deze eeuw. In enkele zinnen geeft het MNP aan waar de landbouw staat: 'De landbouw ontwikkelt zich in een duurzame richting en staat meer open voor de wensen van de samenleving. De ambitie van de landbouw is vooral toegenomen voor onderwerpen die het imago sterk beïnvloeden, zoals voedselveiligheid, besmettelijke dierziekten en dierenwelzijn. De ambitie om milieudoelen te halen die voor de lange termijn gelden is niet toegenomen, doordat het beleid hiervoor weinig nieuwe impulsen gaf en door onzekerheden en onduidelijkheden in het beleid'.

In deze evaluatie, die vooral de situatie tussen 2001 en 2006 beschrijft, spreekt het MNP sterk in de vorm van ambities die de landbouw wel of niet heeft gerealiseerd. Daarbij geeft het MNP ook concrete effecten van de landbouw op de omgeving; dat wil zeggen de ecologische duurzaamheid van de landbouw (zie tabel 1 rechtsboven).

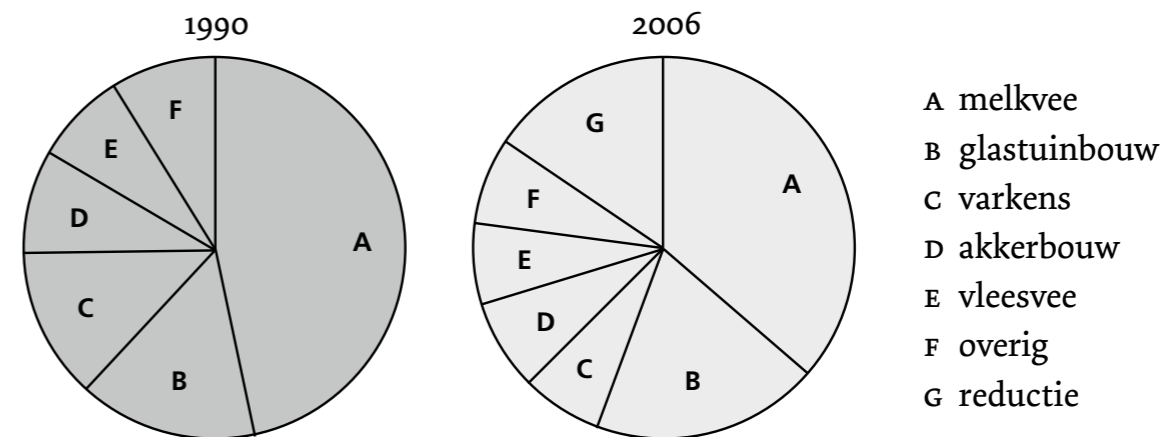
De uitstoot van meststoffen en ammoniak naar de omgeving is sinds 1995 geleidelijk afgenomen met

tabel 1. Effecten van de landbouw

Emissie	1995-2001	2001-2006
> Meststoffen (stikstof en fosfaat)	min 9 %	min 9 %
> Ammoniak	min 8 %	min 8 %
> Bestrijdingsmiddelen (naar oppervlaktewater)	min 83 %	min 17 %

Bron: MNP (2007). Duurzame ontwikkeling van de landbouw in cijfers en ambities: Veranderingen tussen 2001 en 2006.

1 tot 2% per jaar. Maar dit resultaat is nog niet voldoende om de milieudoelen te realiseren. Ook blijft de verzuring en vermessing nog steeds te hoog. Wat betreft het gebruik van (schadelijke) bestrijdingsmiddelen is de afname spectaculair en is de emissie naar het oppervlaktewater nu vrijwel nihil. Dit resultaat wordt bevestigd door het feit dat in de Nederlandse supermarkten alleen op groenten en fruit uit het buitenland nog resten van bestrijdingsmiddelen worden aangetroffen. Een recente zorg voor de landbouw is de uitstoot van broeikasgassen. Wereldwijd zorgt de landbouw voor circa 18% van de totale uitstoot, in Nederland ligt dit enkele procenten lager. Onderstaande figuur geeft de uitstoot van broeikasgassen uit de landbouw, opgesplitst naar de belangrijkste sectoren, in 1990 en 2006 weer.

Bron: Landbouw en klimaat; Verdeling emissies naar sectoren. Centrum voor Landbouw & Milieu, 2008.

Vanuit de landbouw vormt de melkveehouderij de grootste bron van broeikasgassen. Deze uitstoot, met name veroorzaakt door methaan dat vrijkomt door het 'boeren en scheten' van koeien, is de afgelopen jaren sterk afgenomen. Tegenover de afname vanuit de melkveehouderij staat een hogere uitstoot van de glastuinbouw. In totaal is de uitstoot in 2006 circa 15% lager dan in 1990. Weinig andere sectoren kunnen zo'n afname laten zien. De vooruitzichten naar de toekomst zijn echter minder rooskleurig. In 2015 zullen de melkquotering en de 'dierrechten' (die het aantal varkens en kippen in Nederland reguleren) worden afgeschaft. Naar verwachting zal de melkproductie tot wel 20% stijgen en daarmee ook het aantal melk-koeien. Dit veroorzaakt weer een aanzienlijk hogere uitstoot van broeikasgassen.

Duurzaamheid: onbeperkt geloof in techniek

De Nederlandse landbouw is hoog productief dankzij ondermeer een hoog opleiding- en kennisniveau van de ondernemers, een hoge kapitaalsintensiteit (steeds hogere leningen en veel vreemd kapitaal) en door een hoog niveau van mechanisatie, robotisering en automatisering. De oplossing voor problemen in de landbouw wordt tot nu toe vaak gezocht (en vaak gevonden) in dezelfde richting van een nog hogere productie, meer kennis, meer machines en meer vreemd kapitaal. Drie voorbeelden:

1 Voor de Nederlandse intensieve veehouderij wordt heel veel voer geïmporteerd vanuit andere delen uit de wereld. Daardoor verarmen daar de landbouwgronden en putten we fosfaatvoorraden uit. Tegelijkertijd zetten de dieren in onze veehouderij het voer om in een grote hoeveelheid mest (en natuurlijk vlees, melk en eieren), waarvan een overschot ontstaat. Als oplossing voor het mestoverschot wordt kippenmest verbrand en 'groene stroom' geproduceerd. Een echte oplossing zou zijn: verplaatsing van varkens- en kippenbedrijven naar Zuid-Amerika of de export van dierlijke mest naar deze landen.

2 Om de uitstoot van ammoniak en stank uit de veehouderij te beperken, worden hermetisch afgesloten megastallen gebouwd. Maar uit onderzoek blijkt nu dat deze megastallen niet

bijdragen aan het dierenwelzijn en het landschap aantasten. Daarbij nemen de risico's voor de volksgezondheid van een veehouderij met megastallen alleen maar toe. Deze oplossing, in de lijn van de ontwikkelingen van de laatste decennia in de veehouderij, is niet meer dan een schijnoplossing.

3 Glastuinbouwbedrijven maken steeds meer gebruik van Warmte-Kracht-Koppeling (wkk). Zowel de warmte, elektriciteit als CO₂ die vrijkomt bij de verbranding van het gas, wordt op het tuinbouwbedrijf benut. Dit zorgt voor een hoog energierendement van wkk's, waardoor tuinders met subsidie ook elektriciteit mogen leveren aan het net. Een steeds groter deel van het inkomen van g(l)astuinders is afkomstig uit de energieproductie. Nu het financieel rendement van groene stroom onder druk staat, balanceert een groot deel van de bedrijven op het randje van de afgrond.

Samenvattend: de landbouw pakt milieuproblemen aan op dezelfde manier waarop ze ook zijn ontstaan. Of op een manier waardoor nieuwe duurzaamheidsproblemen ontstaan (zie de voorgaande voorbeelden).

Duurzaamheid: een stap voorwaarts?

Wil Nederland echt een duurzame landbouw, dan moeten we de oorzaken van de problemen aanpakken. Dit kan bijvoorbeeld door een meer biologische akker- en tuinbouw. Voor de veehouderij zijn tegendraadse maatregelen noodzakelijk zoals een vermindering van het aantal dieren. Dan hoeven we geen mest te verbranden, zijn hermetisch afgesloten stallen (deels) overbodig en kan de import van veevoer (en fosfaat) verminderen. Dan nemen ook de kosten voor veehouders af. Die bespaarde kosten kunnen veehouders gebruiken voor maatregelen ten behoeve van het dierenwelzijn, diergezondheid of landschap. Verduurzaming door een meer biologische productie en/of een krimp van de veestapel is voordelig voor de landbouw en de gehele samenleving. De regering kan deze verduurzaming stimuleren en faciliteren met behulp van ondermeer voorlichting, subsidies, belastingaftrek, groenfinanciering, vestigingsvoorwaarden, vergunningen en wet- en regelgeving.

'Voor de veehouderij zijn tegendraadse maatregelen noodzakelijk zoals een vermindering van het aantal dieren'

Dit betekent echter een radicale breuk met het huidige beleid van de Nederlandse overheid. In het voorjaar van 2008 bracht minister Verburg haar toekomstvisie op de landbouw naar buiten. Binnen vijftien jaar moeten er grote stappen richting duurzaamheid zijn gezet. Dit moet onder meer leiden tot zogeheten klimaatneutrale veehouderijen die grotendeels hun voer in de regio Noord-West Europa (laten) telen. Dit is een zeer hoge ambitie voor de veehouderij. Want nu komt bijna al het voer voor de Nederlandse varkens en kippen uit Zuid- en Noord-Amerika of Azië. Een volledig klimaatneutraal veehouderijbedrijf is echter niet realistisch. De resterende uitstoot van broeikasgassen zal dan moeten worden gecompenseerd door bijvoorbeeld de aanplant van bos. Die (bos-)gronden zijn dan niet meer beschikbaar voor de teelt van het veevoer waardoor het veevoer weer van verder weg moet worden aangevoerd. Een groeiende veehouderij ten behoeve van een – wereldwijd – steeds hogere vleesconsumptie is een doodlopende weg. Niet voor niets bepleiten ondermeer maatschappelijke organisaties ten behoeve van ons klimaat een omschakeling in de consumptie van dierlijk naar plantaardig eiwit.

Een trendbreuk is noodzakelijk. Hoewel resultaten uit het verleden geen garantie zijn voor de toekomst, zal zo'n trendbreuk niet snel door een CDA-minister worden gerealiseerd. Als we terugkijken op de (ecologische) verduurzaming van

de landbouw dan moeten we constateren dat CDA-ministers als Braks, Bukman en Veerman maar weinig hebben bijgedragen. Onder hun bewind, uiteraard met instemming van het parlement, is milieuwetgeving niet vastgesteld of onvoldoende aangescherpt. Daarmee hebben ze de landbouw ruimte geboden voor groei en schaalvergroting, zonder rekening te houden met de lange termijn, de ecologische duurzaamheid. Het is opmerkelijk dat juist twee liberale ministers (Van Aartsen van de VVD en Brinkhorst van D66) wel een impuls aan duurzamere landbouw hebben gegeven. Zij waren als eerste bereid om serieuze milieukaders te stellen én om die te handhaven. Ook bij flinke tegenwerking vanuit de landbouw. Daarnaast hebben zij het aantal varkens en kippen in Nederland verminderd door rechten voor het houden van dieren op te kopen en door veehouders te betalen voor de sloop van hun stallen.

Wellicht is dus weer een liberale minister nodig om deze ambitieuze visie van minister Verburg uit te voeren.

Frits van der Schans is senior-adviseur bij het Centrum voor Landbouw en Milieu. Daarnaast is hij D66-fractievoorzitter in de gemeente Zaltbommel. Van 2000 tot 2002 was hij parttime medewerker landbouw van de Tweede Kamerfractie.

Foto Herman Wouters

Natuurbehoud is mensenwerk. De overheid moet ervoor zorgen dat natuurorganisaties en boeren weer met elkaar aan tafel gaan om de ambitieuze doelen van de Ecologische Hoofdstructuur te behalen. Volgens Frits Prillewitz wordt er momenteel te weinig bereikt met partijen die fel tegenover elkaar staan.

door **Frits Prillewitz**

Wat is natuur nog in Nederland

De Ecologische Hoofdstructuur (EHS) als prioriteit

Begin jaren negentig zou met het plan van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) de achteruitgang van de natuur in Nederland worden tegengegaan. Doel was om in het jaar 2018 een samenhangend geheel van agrarische gebieden, bestaande en nieuwe natuurgebieden te ontwikkelen, en deze waar nodig met elkaar te verbinden door robuuste corridors. Dit zou er toe moeten leiden dat de biodiversiteit in Nederland niet verder achteruit gaat. Inbreuken op deze ideale aanpak werden vaak geweerd door onder andere beroep te doen op de Milieu Effect Reportage (MER)-procedure. Daarmee kon afwijzing van een andere (niet-natuur) bestemmingen worden bereikt, dan wel natuurcompensatie worden 'geregeld'.

Voor een dichtbevolkt land als Nederland mag de EHS-aanpak beslist gedurfd genoemd worden.

Daar komt nog bij dat de natuurterreinen die buiten de EHS liggen vaak ook beschermd worden door de politiek. In het streven naar duurzaamheid in onze samenleving past het al bijna twintig jaar geleden vastgestelde natuurbeleid erg goed. Voor D66, die zich mede presenteert als groene partij, is de realisatie van de EHS in het afgesproken jaar 2018 een doel waaraan niet getornd mag worden. De vooruitzichten zijn echter somber. Ook het natuurbeleid ontkomt helaas niet aan hypocrisie. Het doel blijft hetzelfde, maar 'iedereen' weet dat met de tot nu toe ingezette middelen het geplande jaar onmogelijk gehaald kan worden. Er moet dus op korte termijn nieuw beleid geïntroduceerd worden, en wel zodanig dat belanghebbenden, zowel overheden als boeren als maatschappelijke organisaties, niet afhaken.

‘Voor een dichtbevolkt land als Nederland mag de Ecologische Hoofdstructuur beslist gedurfd genoemd worden’

Stand van zaken: een probleemschets

De EHS, het onomstreden parapleed van de natuurbeweging in Nederland, dreigt de fierheid waarmee het tot nu toe in het overheidsbeleid passeerde enigszins te verliezen. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Allereerst ontbreekt het aan zorgvuldigheid in het bijhouden van de voortgang van de EHS bij het ministerie van LNV. Tot nu toe wist men daar niet precies hoeveel hectares natuurgebied er beschikbaar waren en hoeveel er nog aangekocht moesten worden. Ook de Algemene Rekenkamer wees in een rapport uit 2006 al op een gebrek aan sturing en riep het ministerie van LNV op om daadkrachtig op te treden in het proces naar de realisatie van de EHS. Kortgeleden zegde het ministerie toe uiterlijk dit jaar nog alle informatie middels de Monitor Agenda Vitaal Platteland te verschaffen. Dat de situatie onoverzichtelijk is geworden, is vooral te wijten aan gewijzigd Rijksbeleid. Omdat grondverwerving moeizaam verliep, werd besloten dat er meer hectares mochten vallen onder de regeling voor Agrarisch Natuurbeheer. Ook particulier grondbezit moest meer bijdragen aan omzetting van landbouwgrond naar natuur dan oorspronkelijk de bedoeling was. Maar beide regelingen waren onvoldoende, zowel als het ging om de omvang van gerealiseerde hectares als om de kwaliteit van het natuurbehoud. Bovendien decentraliseerde de LNV de geldstromen van het

investeringsbudget Landelijk Gebied naar de provincies die allemaal zo hun eigen aanpak hadden. In de tweede plaats zijn de omstandigheden waaronder de realisering van de EHS plaatsvindt recentelijk nogal gewijzigd. Wereldwijd stijgen de voedselprijzen, energiegewassen slokken een deel van het landbouwareaal op, met als gevolg sterk stijgende grondprijzen. LTO-Nederland, de georganiseerde landbouw, voelt zich hierdoor gesterkt om de aanval op de EHS te openen. De oude tegenstelling tussen natuur- en landbouwbelangen is hiermee weer opgelaaid. Dit kan er toe leiden dat over elke hectare die nog nodig is om de EHS te realiseren lang onderhandeld zal moeten worden. Gezien het feit dat nog vele tienduizenden hectares van functie veranderd moeten worden en dat afgesproken is om dit in 2015 af te ronden, kan de conclusie niet anders luiden dan dat er sprake is van een impasse. De totstandkoming van de EHS gaat veel langer duren, tenzij het beleid zodanig wordt aangepast dat het proces van grondverwerving en bestemmingswijziging veel sneller verloopt. Maar dan zal er nog van alles moeten gebeuren voordat de oude en nieuwe natuur duurzaam worden beschermd. Alle beschikbare instrumenten zullen in de komende periode op ‘vernieuwende’ wijze ingezet moeten worden.

Nieuwe aanpak

Louise Fresco, universiteitshoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam schreef onlangs in NRC Handelsblad dat ‘duurzaamheid mensenwerk is’ en ‘het maskeren ervan houdt nooit op’. Voor de minister van LNV is de voltooiing van de EHS de grootste klus die het departement de komende tien jaar zal moeten klaren. Om de vaart er (weer) in te krijgen zal er door minister Verburg veel meer geïnvesteerd moeten worden in mensenwerk. Er wordt te weinig bereikt met partijen die fel tegenover elkaar staan. De mosselvisser versus de natuurbeschermer van de Waddenzee is een voorbeeld van hoe het niet moet. Topoverleg

tussen vertegenwoordigers van de landbouw en de natuurbescherming onder auspiciën van de minister van LNV is hard nodig om overeenstemming te bereiken over een aantal principiële zaken waarover in beide kampen steeds bepaalde suggesties zijn gedaan. Een heel principieel punt betreft het gebruik van het instrument onteigening. Toepassing ervan om de EHS sneller van de grond te krijgen, is een inbreuk op de afspraak om natuurgebieden op basis van vrijwilligheid te verwerven.

In het debat over natuurbehoud is geven en nemen noodzakelijk. Ook de provincies kunnen aan het oplossen van de impasse bijdragen. De nieuwe wet op de Ruimtelijke Ordening biedt hen mogelijkheden om patstellingen te doorbreken en ook kunnen gemeenten worden gedwongen mee te werken middels het opstellen van projecten. Het investeringsbudget Landelijk Gebied dat de provincies beheren, kan prima als smeermiddel worden ingezet. Dat geld moet toch voor 2013 worden uitgegeven. Van groot belang is tenslotte dat de hele bureaucratie rond natuurbeheer en de omzetting van landbouwgrond naar natuur bij particulieren wordt vereenvoudigd. Gelukkig wordt daaraan nu gewerkt.

Slot

Kortom, de hele sfeer rond de totstandkoming van de EHS dient te veranderen. Natuurbehoud is mensenwerk, waaraan velen op tientallen plekken in ons land hun beste krachten wijden. Deze mensen moeten de ruimte krijgen om te doen wat nodig is; een korte termijn compromis is soms nodig voor het behalen van de lange termijn doelen. Hiermee zou de crisisachtige sfeer rond het natuurbeleid, zoals die ook recent in de Tweede Kamer is opgezweept, kunnen verdwijnen. Het nastreven van duurzaamheid houdt nooit op; een verfrissend perspectief is nodig voor de EHS in aanbouw en voor al diegenen die zich daarbij betrokken voelen.

Frits Prillewitz is redacteur van *idee* en is voorzitter van de Algemene Vereniging voor Natuurbescherming 's-Gravenhage en omstreken.

Bram Bansen

De keus voor duurzaam leven

Het zit niet in de aard der dingen dat we duurzaam leven. De natuur zelf is eigenlijk ook helemaal niet duurzaam. Hij stuwt populaties tot zulke grote proporties dat massale sterfte nog het enige is dat rest, overspoelt grote gebieden met tsunami's en orkanen, vernietigt bossen met bosbranden en laat vulkanen hele gebieden platleggen. Dus wat is een duurzame en harmonieuze samenleving eigenlijk? En wat betekent dat voor mij als sociaal-liberaal?

Kleinere bevolking. Voor mij betekent een duurzame samenleving een samenleving waarin vooral minder mensen leven. Waarom? Omdat overbevolking de basis is voor het gebrek aan duurzaamheid in de wereld, maar vooral ook in Nederland: files, woningtekort, aantasting van de natuur, tekort aan grondstoffen, CO₂-uitstoot, agressie je noemt het maar. Dit is geen pleidooi voor een één-kind-politiek of iets dergelijks, maar de overheid zou wel het subsidiëren van kinderen via onder andere de kinderbijslag kunnen stoppen.

Investeren in onderwijs. Investeren in onderwijs is noodzakelijk voor een harmonieuze en duurzame samenleving. We hebben nog een hele lange weg te gaan voordat we in de buurt komen van een duurzame samenleving. Er zijn veel nieuwe technologieën en andere innovaties voor nodig om alle uitdaging aan te kunnen gaan in de toekomst.

Het goede voorbeeld. De overheid moet voorop lopen als het gaat om duurzaam inkopen. Duurzame energie, cradle-to-cradle producten en gebouwen, zuinige voertuigen, minder papier gebruik, etc. Hier hoort ook bij dat de overheid let op de arbeidsomstandigheden van de mensen die deze producten produceren in het buitenland.

Ik denk dat we uiteindelijk op de juiste keuzes uitkomen, alleen is het eigenlijk géén keus. We gaan op den duur duurzaam leven, of niet...

Bram Bansen
D66-lid

De economische groei staat onder druk, in Nederland, Europa en in de wereld. Volgens Menno van der Land en Irina van der Sluijs reageert de politiek kortzichtig op de economische neergang. ‘Duurzame economische groei is meer dan een toenemend bruto binnenlands product (BBP)’.

door **Menno van der Land** en **Irina van der Sluijs**

Kwaliteit of kwantiteit?

Duurzame economische groei vereist omslag in denken

‘Duurzame economische groei is niet vanzelfsprekend’, stelde Koningin Beatrix aan het begin van haar Troonrede. Zij doelde op de onzekere tijden waarin we leven nu de wereldeconomie in zwaar weer terecht is gekomen. De klappen die Wall Street te verduren krijgt en het domino-effect op het wereldwijde financiële stelsel verklaren waarom het kabinet de Koningin laat zeggen dat groei niet vanzelf spreekt. Duurzaam in deze zin heeft betrekking op het voortduren van economische groei. Wat ons betreft is duurzame economische groei meer dan dat. Het heeft ook te maken met de kwaliteit van de groei.

Voorspelbare politiek

Nog voor het nieuwste dieptepunt in de kredietcrisis bereikt werd, waren de economische vooruitzichten al naar beneden bijgesteld. Op 14 augustus

maakte het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) bekend dat de Nederlandse economie niet meer groeide. Heel politiek-bestuurlijk Nederland schoot in de voorspelbare reflex: hoe krijgen we de economische motor weer in beweging? Het schrappen van de btw-verhoging zou kunnen helpen – dat dacht men althans rond het Binnenhof – en het verlagen van de ww-premie ook. En dan moeten de sociale partners natuurlijk weer de lonen matigen. Allemaal in de hoop dat de consumentenbestedingen weer zouden toenemen zonder in de gevreesde loon-prijs spiraal te komen. De reacties op de tegenvallende economie waren niet alleen voorspelbaar, ze getuigden ook van een reactieve politiek, eenzijdig gericht op de korte termijn. Natuurlijk moet Bos ervoor zorgen dat de Rijksbegroting op orde is. Maar wat meer visie zou politiek-Den Haag niet hebben misstaan. Een visie

gericht op duurzame economische groei op de lange termijn. Duurzaam in brede zin, redenerend vanuit de *people-planet-profit*-gedachte dat groei van de welvaart méér is, meer kán zijn, dan louter een toenemend bruto binnenlands product (BBP) – de waarde van dat wat we met z’n allen produceren en verdienen. Een economische ontwikkeling die naast de financieel-economisch kant van welvaartsgroei ook rekening houdt met sociale- en milieugevolgen van die groei.

Van BBP naar DNI

De economische cijfers van het CBS (en het Centraal Planbureau) bieden daarvoor weinig houvast. Het CBS rekent alleen in geld: maatschappelijk kosten zoals uitputting van natuurlijke grondstoffen, milieuvervuiling en effecten op het welzijn van mensen, tellen daardoor niet mee in de economische analyses. Dit is belangrijk: de ontwikkeling van het BBP bepaalt de begrotingsruimte van het kabinet en heeft hierdoor een onevenredig grote invloed op het beleid. Een groep kritische economen heeft begin dit jaar in de ‘Verklaring van Tilburg’ opgeroepen tot het gebruik van meetinstrumenten die niet alleen een indicatie geven van productie en inkomen, maar ook van hoe dit past in de overige doelen die we als samenleving stellen. Zo leidt meer werken tot een hogere productie, maar ook tot een vermindering van vrije tijd en mogelijk een zwaarder beslag op het welzijn van mensen. Als je alleen de toegenomen welvaart in enge zin meet (we werken meer, dus we produceren meer) zie je niet dat de welvaartsgroei in brede zin (duurzaam, dus met inbegrip van de milieu en sociale gevolgen) wel eens negatief kan zijn. Meer produceren leidt tot meer afval en vervuiling, wat weliswaar economische activiteit oplevert, maar ook een maatschappelijk kostenpost is – alleen wordt die laatste niet gemeten. En dat is jammer, want het kan wel. Het Duurzaam Nationaal Inkomen (DNI), bijvoorbeeld, maakt inzichtelijk wat de echte groei is als we de verliezen van milieufuncties (lucht, water, bodem) meetellen en ook de kosten die we maken om milieuverliezen ‘goed’ te maken.

Arnold Heertje, één van de ondertekenaars van de ‘Verklaring van Tilburg’ vond tijdens popfestival Lowlands op 17 augustus bij het overwegend jonge

publiek (de ‘nieuwe generatie’) veel gehoor voor zijn stelling dat natuur en leefomgeving net zo belangrijk zijn als de koopkracht van mensen. Heertje wees erop dat de eenzijdige nadruk op kwantitatieve economische groei niets zegt over de kwaliteit van het leven. Die wordt maar ten dele bepaald door groeicijfers en koopkrachtplaatjes. ‘De kern van de economische wetenschap is niet alleen de marktwerking’, benadrukte Heertje. Hij wees erop dat het economische systeem vaak wordt beschouwd als een rechte lijn van productie naar consumptie, maar dat de economie in wezen een reproductiesysteem is, een kringloopproces. Naast het genoemde DNI bestaan er indices die het welzijn, geluk en tevredenheid van mensen in kaart brengen. Dit zijn kwaliteitsmeters, ze laten zien hoe ver we af zijn van een duurzame, solidaire samenleving. Ruut Veenhoven van de Erasmus Universiteit Rotterdam is de initiatiefnemer van de *World Database on Happiness*. Uit een analyse van de beschikbare gegevens blijkt dat het geluksniveau in de meeste ontwikkelde landen stabiel blijft door de jaren heen. En dat terwijl de economische activiteit, en dus ook de inkomens, blijven stijgen. Welzijn is nog geen welvaart en sociale zekerheid nog geen sociale samenhang. Zou het niet democratischer zijn als we beleid baseren op traditionele én alternatieve meetinstrumenten? Simpelweg omdat dan meer stemmen en meningen worden meegenomen.

Individuele voorkeuren

Voor deze aspecten lijkt het huidige kabinet geen oog te hebben. Hoewel in het regeerprogramma ‘Samen werken, samen leven’ staat dat Nederland moet werken aan een meer duurzame groei, blijkt in de praktijk de prioriteit toch vooral bij het financieel-economische plaatje te liggen. Dat de presentatie van het SER-advies over duurzaam globaliseren (‘Een Wereld te Winnen’) samenviel met het begin van het zomerreces, getuigde al evenmin van veel enthousiasme voor het onderwerp. Een gemiste kans om een lans te breken voor de internationale dimensie van duurzaamheid; lucht en water kennen immers geen nationale grenzen. Veel meer aandacht kreeg het rapport van de Commissie-Bakker. Terwijl dat rapport nu juist weer gekenmerkt wordt door de eenzijdige gerichtheid op economische groei. Werk, werk, werk is het ada-

gium. Er is op zich niets mis met het stimuleren van de werkgelegenheid, maar er is toch zeker meer in het leven dan werk alleen? Mogen mensen die andere keuzes maken, bijvoorbeeld door wat minder te werken en meer te zorgen of te ontspannen, daarop afgerekend worden?

Het is opmerkelijk dat ook de vvd (de hoeder van het klassiek-liberale marktdenken) en het vrijzinnige D66 meegaan in wat hoogleraar economie Alfred Kleinknecht de 'participatierage' noemt. Kleinknecht legde in NRC Handelsblad recentelijk de vinger op de zere plek: 'Klassiek liberale denkers hadden altijd een diep respect voor de individuele voorkeuren en keuzes van mensen. Voor hen was het een onbestreden uitgangspunt dat de mensen zelf wel uitmaken hoe ze gelukkig willen worden. Dat het huidige kabinet liberale uitgangspunten aan zijn laars lapt en iedereen bijna dwingend wil opleggen om (meer) te werken is volstrekt begrijpelijk. Maar waar blijft de liberale oppositie? Ik heb Rutte en Pechtold in dit debat nog nooit horen klagen over paternalistische betutteling door de overheid'.

De vraag dringt zich op: Waarom lijkt ook D66 te kiezen voor de klassieke benadering van economische groei? Het is aan de overheid om kaders te stellen waarbinnen duurzame economische groei plaats kan vinden en de voorwaarden te scheppen

die ondernemingen stimuleren om 'duurzaam' te handelen. Dus *people-planet-profit* – en niet alleen dat laatste. En juist een vrijzinnig-democratische partij als D66, die milieu en duurzaamheid altijd hoog in het vaandel heeft gehad, moet zich dus de kritiek van Kleinknecht aantrekken. Milieuvriendelijkheid, verstandig energiegebruik, afvalreductie en een *cradle-to-cradle*-benadering zijn delen van de oplossing en zouden weer een centrale rol moeten gaan spelen in de bijdragen van D66 in het parlementaire debat. Daarnaast zou D66 een krachtig pleidooi moeten houden om de toegevoegde waarde van het 'duurzaam' denken en handelen te laten meten en een plek te geven in de cijfers die de economische ontwikkeling weergeven.

Betutteling?

Vrijzinnigen zijn wars van betutteling en moraliseren, het opgeheven vingertje. De vrijheid om anders te denken en te leven staat voorop. Maar zelfontplooiing gedijt pas echt in een samenleving waarin individuen niet alleen zichzelf, maar ook hun leefomgeving respecteren. En in een samenleving waar men de consequenties van het eigen handelen ook ten volle draagt. Daarvoor moeten die consequenties wel inzichtelijk zijn, wat kan worden bereikt door beleid mede te baseren op alternatieve meetinstrumenten die andere maatregelen tot gevolg hebben. Zoals het extra belasten

(maar niet bij wet verbieden) van vervuilende auto's. Dat lijkt betuttelend, maar laten we wel weten; er valt dan nog genoeg te kiezen. Dergelijke maatregelen kunnen een impuls geven aan innovatie, zoals we zien bij de opkomst van hybride auto's of bij nieuwe bedrijventerreinen in de gemeente Venlo die gaat toetsen op groene criteria. De uitdaging is om het beleid zo vorm te geven dat alle creativiteit en innovatieve oplossingen die individuele burgers en bedrijven in zich hebben ook gericht worden op de doelstellingen die we met elkaar formuleren.

Dat brengt ons terug naar waar we dit artikel mee begonnen: duurzaamheid. Duurzaamheid staat wereldwijd hoog op de agenda, maar de Nederlandse politiek toont weinig ambitie en blijft steken in mooie woorden. Ondertussen nemen burgers en bedrijfsleven allerlei stappen en initiatieven. Het wordt hoog tijd dat de Nederlandse politiek daarbij aanhaakt en zichzelf committeert aan de missie die veel ondernemingen in het kader van maatschappelijk verantwoord ondernemen hebben omarmd: het ontwikkelen van winstgevende ideeën die goed zijn voor mens en milieu. Het zou van visie getuigen als de vrijzinnig-democraten het initiatief zouden nemen om de wezenlijke omslag die nodig is in het denken over economische groei te bewerkstelligen. Die oproep doen

'De kwantitatieve groei moet ondergeschikt gemaakt worden aan de kwaliteit van leven voor deze en toekomstige generaties'

we aan de vrijzinnigen en sociaal-liberalen van D66 maar ook die van GroenLinks, de pvdA of de vvd. Econoom Heertje ziet maar één uitweg: 'De kwantitatieve groei moet ondergeschikt gemaakt worden aan de kwaliteit van leven voor deze en toekomstige generaties'. Dat pleidooi moet vrijzinnig-democraten binnen en buiten D66 toch aanspreken.

Menno van der Land is politicoloog en initiatiefnemer van het Vrijzinnig-Democratisch Forum (www.vrijzinnig-democraten.nl).

Irina van der Sluijs is freelance journalist en onderzoeker duurzaamheid.

Hoe duurzaam of harmonieus kan een samenleving zijn als de voedselvoorziening niet op orde is? Overal ter wereld neemt momenteel de druk op de voedselvoorziening toe en de prijzen rijzen de pan uit. Voedseltekorten leiden tot massamigratie, intensieve productiemethoden drukken steeds meer op het milieu en klimaatverandering bedreigt de voedselveiligheid. Een gesprek met Eelke de Jong, hoogleraar internationale economie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en mederedacteur van de bundel 'Voedsel en Globalisering: de grenzen in zicht'.

door Mark Sanders

Eten of gegeten worden

Lokale voedselproblemen in hun wereldwijde samenhang

Problemen met de voedselvoorziening zijn zo oud als de mensheid. Toch maken we de laatste jaren iets nieuws mee. De Jong: 'In ieder geval de media-hype er om heen. Maar toch valt ook niet te ont-kennen dat de afgelopen tijd de prijzen enorm gestegen zijn. Hiervoor zijn structurele oorzaken aan te wijzen. China en India zijn rijker geworden, en rijker worden betekent meer vlees en dat betekent ook meer vraag naar granen en dergelijke. Verder waren er dit jaar ook een paar misoogsten in enkele landen, zoals Australië'. De vraag stijgt dus sneller dan het aanbod en dat heeft invloed op de prijs, met name in een mondiale markt waar voedseloverschot wordt verhandeld. De meeste mensen eten nog steeds van wat er in de directe omgeving groeit.

De titel van uw boek is 'Voedsel en Globalisering'. Hoe verhouden die twee zich tot elkaar?
 'Globalisering is niet de oorzaak van de huidige voedselcrisis. Wat is immers globalisering? Daar bestaat geen eenduidig antwoord op. We hebben met de titel van onze bundel willen aangeven dat de voedselcrisis een wereldwijd en geen lokaal probleem is. En we hebben ook willen aangeven dat wat je met goede intenties op de ene plek doet, verkeerd kan uitpakken in andere delen van de wereld. Daar is het Europees landbouwbeleid een goed voorbeeld van. Het is heel begrijpelijk dat na de twee wereldoorlogen gezegd werd: we willen voedselzekerheid. We willen zelf genoeg voedsel kunnen produceren om onze eigen mensen te voeden, we willen dat de boeren een fatsoenlijk

inkomen hebben en dat we zetten een systeem op waarin dat gebeurt. Het Europees landbouwbeleid resulteerde echter in grote overschotten, waardoor op een gegeven moment de boeren in Afrika uit de markt werden gedrukt. Dat was allemaal niet de bedoeling, maar het is wel gebeurd'.
 Problemen in de voedselvoorziening zijn per definitie lokale problemen, maar door de globalisering lopen de oplossingen in het ene gebied over naar andere regio's. Toch is het sluiten van grenzen tussen landen volgens de Jong geen oplossing: 'Dan was al dat voedsel in Europa verrot. Dat had wel het voordeel gehad dat de boeren in Afrika in noodsituaties betere prijzen gekregen hadden. Maar er waren dan waarschijnlijk ook mensen doodgegaan omdat dat voedsel in Europa niet ge-

De titel van uw boek is 'Voedsel en Globalisering'. Hoe verhouden die twee zich tot elkaar?

bruikt werd. De oplossing van het ene probleem op de ene plek leidt tot nieuwe problemen elders en daar moet je rekening mee houden'.

De voedselcrisis betekent voor iedereen iets anders. Je zou bijvoorbeeld de nadruk kunnen leggen op lokale voedselzekerheid, de wijze waarop dat voedsel geproduceerd wordt, op de totale wereldvoedselvoorziening of de verdeling van het beschikbare voedsel tussen rijk en arm. Lokaal rentmeesterschap of globaal marktdenken?
 'Dat iedereen anders tegen de voedselcrisis aankijkt, viel me ook op tijdens een dag die we rondom onze bundel hebben georganiseerd. We hadden bijvoorbeeld een econoom uit Wageningen, die helemaal niet zoveel van die hele wereldmarkt moest hebben en die terug wilde naar consumptie van lokaal voedsel. En we hadden een bioloog, die voorstander was van de wereldmarkt en geloofde in de mogelijkheden van technologie. Ik ben een internationaal econoom en ik weet hoe raar grenzen kunnen werken. Met het optrekken van grenzen zie ik altijd problemen. Wat doe je als Europa te weinig of juist teveel voedsel produceert? Laten we dan de prijzen in Europa op en neer jojoën terwijl er in Afrika mensen van de honger sterven? Ik denk dat dit onacceptabel is. Er zijn volgens mij twee redenen waarom je van vrije en grenzenloze markten zou moeten afwijken. Eén is als je de leverancier niet vertrouwt. En twee, en dat hangt er eigenlijk mee samen, als je een goed ontwikkelde eigen landbouwsector wilt hebben. Dat kan ik me met name voor Afrikaanse landen voorstellen. Deze landen hebben het alleen nooit gedaan omdat de desbetreffende regeringen gesteund werden door de stadsbevolking en die wilden voornamelijk goedkoop voedsel en waren helemaal niet geïnteresseerd in landbouw'.

Velen zijn bang dat als de markt niet gereguleerd wordt, er een vrijplaats ontstaat voor met name de grote Westerse multinationals die overal als een sprinkhanenplaag neerstrijken, de boel kaalvreten en weer verder trekken. Is internationale regulering nodig?
 'Ik vind dat allemaal wat te ongenueanceerd. Alle markten zijn gereguleerd en moeten gereguleerd worden. Dat heeft niets met voedsel te maken. Je moet overal de zwakkeren beschermen. En dat kan de consument zijn maar ook de kleine producent.'
 De Jong is daarbij wel sceptisch over wereldwijde

regels of internationale verdragen. 'Het punt is, internationaal is er geen enkel geldend recht. We kunnen wel verdragen sluiten – bijvoorbeeld in de WTO – maar verder is en blijft het de lokale autoriteit die markten moeten regelen en zaken moet verbieden of gebieden. Aan internationaal verdragen ben je wel gebonden, maar alleen als je jezelf eraan houdt. Bijvoorbeeld bij katoen, daar zie je duidelijk dat de Amerikaanse producenten gewoon weigeren zich aan vrijhandelsverdragen te onderwerpen. Daardoor kun je de katoen vanuit West-Afrika moeielijk op de Amerikaanse markt krijgen, terwijl het verhoudingsgewijs heel milieuvriendelijk geteeld wordt. Vandaar dat NGO's proberen via *fair trade*-achtige constructies het toch te vermarkten. Als je dergelijke eisen gaat opleggen, wie gaat dan controleren of het productie proces wel milieuvriendelijk is geweest? Tot op heden doet de particuliere sector dat zelf. Ze hebben zelf die *fair trade* labels opgezet'.

Is er dan geen rol weggelegd voor nationale overheden? Of de Europese Unie?

'Een markt zonder overheid bestaat niet. De markt is te prefereren, maar het is de overheid die de grenzen stelt. De Europese Unie bijvoorbeeld stelt heel hoge eisen aan de voedselveiligheid. Je kunt je natuurlijk afvragen of dat de gezondheid van de bevolking moet beschermen of de eigen producenten. Dat wat Europa doet komt hier niet zo in de pers, maar op het moment dat Rusland zijn grenzen sluit omdat er een vliegje is gevonden in het fruit, is hier het land te klein, terwijl we op onze beurt gewoon hetzelfde doen. Iets subtieler, maar desalniettemin hetzelfde'.

Ook maatschappelijke organisaties, niet zozeer private marktpartijen maar private NGO's en consumentenorganisaties, hebben een belangrijke rol te spelen volgens De Jong. 'Die zijn vaak een instrument dat de overheid goed kan gebruiken. Wat bijvoorbeeld ICCO – de protestantse interkerkelijke medefinancieringsorganisatie voor ontwikkelingslanden – doet is lokale partijen bij elkaar brengen en in coöperaties organiseren. Daarmee creëer je tegenmacht, maar niet alleen dat. Je moet de boeren ook leren hoe de Westerse markt te bedienen. Albert Heijn wil niet vandaag mango's in de schappen maar morgen niet, en niet vandaag

goede, en morgen slechte en overmorgen weer niet. De Nederlandse consument accepteert dat niet, dus AH wil een kwaliteitsgarantie. Dat betekent dat je die mango's niet kunt oogsten als ze bijna van de boom af vallen. En dat het hele proces van vervoer goed gemanaged moet worden. Je wilt een continue kwaliteit en aanvoer. Dat betekent in het concrete geval van mango's dat we producenten boven en onder de evenaar bij elkaar brengen zodat je een continue aanvoer hebt. En we begeleiden ze om bijvoorbeeld zo'n *fair trade* certificaat te krijgen'. Daarmee kunnen die kleine boeren de concurrentie op de wereldmarkt ook aan.

Wat zou de overheid moeten doen? En hoe?

'Natuurlijk blijft de overheid verantwoordelijk voor voedselveiligheid in de zin dat er geen rotzooi inzit.' En een certificaat alleen is niet genoeg. 'Het is een gevaar dat de kritische consument ook alles niet weet. Bedrijven maken de labels precies zoals ze hun het beste uitkomt. En daar zou dus een rol zijn voor een onafhankelijk orgaan, bijvoorbeeld de overheid. Vandaar ook het belang van sterke consumentenorganisaties. De certificering moet meer uit de handen van de grote aanbieders blijven. Maar realiseer je wel dat de overheid meestal een enorme informatie achterstand heeft op het bedrijfsleven. Dat zie je bij het toezicht op banken ook duidelijk. Vroeger mochten banken dit en dit niet doen, maar dan zochten ze de grens steeds op. Later is gezegd: "Als je ons kunt overtuigen dat je het risico in de hand hebt, dan mag het". En daar zijn we nu terecht gekomen. De overheid is niet in staat om daar effectief in op te treden. Dat geldt ook bij voedsel. Bij certificering kun je zeggen, daarin zou de overheid een grotere rol moeten spelen, groter dan nu. En ze hebben natuurlijk een rol, maar de kans dat ook daarin de grote partijen hun invloed doen gelden is levensgroot.' Beter géén certificaat dan de slager zijn eigen vlees laten keuren. Hierbij is vooral een belangrijke taak weggelegd voor consumentenorganisaties.

'Waar de overheid wel wat kan doen is in onderzoek. Er kan best wat onderzoek gesubsidieerd worden in de veredeling van rassen, zodat die onder extremere omstandigheden toch oogsten genereren. En als de boeren soms wat meer willen,

moeten ze ook toegang hebben tot financiële middelen. Mikrokredieten is mooi, maar die moeten vaak binnen een paar maanden al beginnen met aflossen. Dat is voor boeren niet geschikt, want die hebben nu eenmaal een langere looptijd nodig. Daarmee kun je, ook als overheid, in principe mensen in andere landen helpen. En voorlichting. In Nederland is het ook enorm vooruit gegaan in de landbouw toen er voorlichting werd gegeven. Dat kan in ontwikkelingslanden nog veel winst geven. En tenslotte voorlichting naar de eigen bevolking. Bij de voorlichting aan de eigen bevolking zit ik weer meer op de moraal. Maak duidelijk hoeveel het kost als je vlees eet.'

Tenslotte de beweging om zoveel mogelijk lokaal te verbouwen en consumeren. Producten van eigen bodem en van het seizoen. De trend naar slow food als oplossing? 'Slow food' heeft niets met voedselzekerheid te maken. Het gaat primair om lekker eten. Eigenlijk weer oude rassen herontdekken, die op zich lekker zijn, maar enorm inefficiënt. Ze beslaan een enorm stuk grond voor een paar knollen of aardappelen of appels. Dus slow food heeft met goed voedsel voor de grote massa niets te maken. Het is gewoon een niche-markt in het rijke Westen. Je moet in de gaten houden dat bijvoorbeeld Italianen, Duitsers en Fransen veel meer zelf voedsel bereiden dan wij doen. En Italianen verbouwen ook in middelgrote steden hun eigen tomaten en pompoenen. En daar zit een hele cultuur omheen en dat vinden ze mooi en lekker, maar het levert in de discussie over voedselzekerheid niets op. Het is geen oplossing, het is een luxe. En vanuit de gedachte, iedereen moet voedsel hebben kun je je afvragen of je het überhaupt moet willen.' Je helpt er dus geen mens mee, en ook het milieu niet. 'Het is in, en er is ook niets mis mee. Dat we wel eens wat beter zouden mogen weten waar het eten vandaan komt daar is iets voor te zeggen. Maar je lost er geen grote problemen mee op.'

Mark Sanders is redacteur van *idee*.

'Voedsel en globalisering: De grenzen in zicht' geredigeerd door E. de Jong, C. Bode, en E. Brugmans en uitgegeven bij Valkhof Pers (ISBN 9789056252731).

Pauljan Kuijper

Klinkt groen, dus doen?

Niet alleen de regering, maar ook gemeenten doen mee in de strijd tegen de klimaatverandering. Maar acties die gemeenten zelf ondernemen blijven vaak steken in ineffectief hobbyisme. Laat ik u als gemeenteraadslid meenemen langs een aantal recente Delftse voorbeelden.

Ten eerste moet volgens de gemeente de nieuwe aanbieder van het busvervoer op aardgas gaan rijden. De meerkosten daarvan zijn duidelijk, maar het milieueffect is dat allerm minst. Aardgas blijft een fossiele brandstof, terwijl nieuwe dieselbussen minder CO₂ uitstoten! Ook voorzag de gemeente jaren terug trots een paar honderd huizen van goedkope zonnepanelen. De trots is er nog, maar de regeling is inmiddels teruggebracht tot een weinig gebruikte lening. Als laatste, het gebruik van industriële restwarmte in huizen vormt de spil in het Delftse klimaatbeleidsplan. De industrie wordt hierdoor echter niet gestimuleerd haar warmteproductie te beperken. Na jaren puzzelen liggen er slechts nog dure buizen in de grond en is het onduidelijk of het project ooit betaalbaar wordt.

De gemeente spreekt desondanks niet van verspilling van tijd en geld. Lekker groen bezig zijn is een doel op zich geworden. Hoe moet het dan wel? Producenten en dienstverleners steeds strengere normen stellen ten aanzien van uitstoot, en niet ten aanzien van techniek of werkwijze. De kostprijs van uitstoot kunstmatig sterk opdrijven, zodat besparen gaat lonen en duurzame alternatieven aantrekkelijk worden. We moeten voorlichten en handhaven, investeren in innovatie, en in de benodigde infrastructuur.

Veel ingewikkelder is het eigenlijk niet. Veel sexier ook niet. Wel duidelijk sociaal-liberaal. Linkse discussies over SUVs, gloeilampen en terrasverwarmers moeten overbodig worden. Toen groen nog een kleur was... het zou de nieuwe slogan van D66 kunnen zijn.

Pauljan Kuijper

Lid van de Delftse gemeenteraad voor D66

Richting- wijzers van D66

Om de meest prangende politieke, sociale en economische vraagstukken van dit moment effectief tegemoet te kunnen treden, formuleerde D66 vijf 'richtingwijzers'. Idee wijdde de afgelopen 5 nummers aan de uitleg en verdieping van deze uitgangspunten >

Vertrouw op de eigen kracht van mensen

Wij vertrouwen op de eigen kracht en ontwikkeling van mensen. Wij zien de toekomst met optimisme tegemoet. Mensen zijn zo creatief dat ze steeds opnieuw zelf oplossingen vinden. De sleutel voor verandering ligt bij mensen zélf. De overheid moet de kracht, vindingrijkheid en creativiteit van mensen ondersteunen en ruimte geven. Niet betuttelen. Wat mensen voor zichzelf en anderen kunnen doen is veel belangrijker en effectiever dan wat de overheid kan doen.

Beloon prestatie en deel de welvaart

Mensen zijn gelijkwaardig, maar gelukkig niet allemaal hetzelfde. De overheid moet ruimte laten voor die verschillen. Wij willen een dynamische, open samenleving, met ruimte voor eigen beslissingen en eigen manieren van ontwikkelen. Wij streven naar economische zelfstandigheid voor zoveel mogelijk mensen en het belonen van individuele prestaties. We willen dat zoveel mogelijk mensen meedoen in het maatschappelijk en economisch proces. Voor mensen die zich niet kunnen redden dragen we gezamenlijk verantwoordelijkheid.

Denk en handel internationaal

Nederland staat niet op zichzelf. Samenlevingen zijn op steeds meer manieren met elkaar verbonden. Internationale samenwerking en economische vooruitgang zijn sleutels naar een wereld met minder oorlog en conflicten. Wij onderkennen dat Europa steeds meer ons binnenland wordt. Bij alles wat we doen vragen we ons af welke effecten dat heeft op anderen in de wereld. Daarbij handelt D66 steeds pragmatisch, nuchter en op basis van feiten.

Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving

Wij treden de wereld tegemoet met respect en mededogen. Dat geldt voor de mensen en de natuur om ons heen. De aarde is niet zomaar een gebruiksvoorwerp. Méér respect en zorgvuldigheid zijn noodzakelijk. Stop met het uitputten en vervuilen van onze leefomgeving en bestrijdt het aantasten van natuur en milieu actief. Niet het behoud maar het aantasten van natuur vereist rechtvaardiging.

Koester de grondrechten en gedeelde waarden

Vrijheid voor- en gelijkwaardigheid van ieder mens; ongeacht diens opvattingen, geloof, seksuele geaardheid of herkomst, zijn fundamentele waarden van onze samenleving. Wij staan pal voor vrijheid van meningsuiting (mits respectvol gehanteerd), respect voor onze democratische rechtstaat, lichamelijke integriteit en zelfbeschikking en geweldloze oplossing van conflicten. Wij beschermen hartstochtelijk de grondrechten van onszelf en anderen.

Duurzame ontwikkeling vanuit een sociaal-cultureel perspectief

Foto Herman Wouters

De recente voorstellen om de besluitvorming over grote projecten in Nederland te verbeteren dragen bij aan de robuustheid van de Nederlandse economie. We moeten eerst overeenstemming over het nut en de noodzaak van een project hebben, dan pas over de uitvoeringsaspecten. Maar tegelijkertijd is deze aanpak te technisch-bestuurlijk gericht. Er is geen aandacht voor de sociaal-culturele kijk op de natuur. Zonder duidelijkheid over de achterliggende sociaal-culturele visie op infrastructurele projecten biedt een technisch-bestuurlijke aanpassing van de besluitvormingsprocessen weinig soelaas voor een meer duurzame economische ontwikkeling.

door **Constantijn Dolmans**

Van de A4 door Midden Delfland, via de Betuwe-route en Hoge Snelheidslijn tot aan de 2^e Coentunnel en de 2^e Maasvlakte; Nederland heeft grote moeite met de besluitvorming over grote infrastructurele projecten. Het besluitvormingsproces verloopt traag. Ondernemers klagen over minder winst en milieubeschermers klagen over verminderde biodiversiteit. Omwonenden willen geen overlast en de rest van Nederland snapt niet waarom het allemaal zo lang moet duren. Uiteindelijk is er niemand tevreden. Zeker geen toonbeeld van 'triple P'. De balans tussen economie en milieu is ver te zoeken en beiden lijken vaak het onderspit te delven.

Chaotische besluitvorming

In algemene zin worden de meeste factoren voor de *lose-lose* aanpak van grote projecten in Nederland wel herkend en erkend. De Commissie Elverding¹ heeft deze eens goed op een rijtje gezet. Als hoofdschuldige geldt 'het gehele besluitvormingsproces'. Het besluitvormingsproces voor (grote) projecten kent te veel stappen. Er zijn te veel onderliggende besluiten nodig zoals een veelheid aan vergunningen. Een grote mate van inspraak in alle fases van een project en te veel beroepsmoge-

lijkheden op details completeren het beeld van chaotische besluitvorming. Hoe komt dit nu? Allereerst de bestuurlijke drukte; teveel overheden, belangengroepen, milieuorganisaties, bazen en baasjes bemoeien zich tegen projecten aan en ze zijn het bijna per definitie niet met elkaar eens. Een voorbeeld hiervan is het verzet van veel gemeentes en organisaties – ieder met hun eigen deelbelang – tegen de Betuwe-route. Het beoogde doel – minder wegtransport, minder milieubelasting – werd uit het oog verloren. De bestuurlijke drukte wordt nog eens verergerd door het gebrek aan bestuurlijke consistentie; elke vier jaar hebben we een nieuwe Tweede Kamer en een nieuw kabinet dat er net weer even anders tegen aan kijkt. Ten tweede is er een gebrek aan kwaliteit in de ambtelijke voorbereiding. Er is sprake van een sterke mate van risicomijdend gedrag, de deskundigheid is uitgekled door reorganisaties en bezuinigingsrondes. En steeds meer inhoudelijke expertise wordt extern uitbesteed. De Rijkswaterstaatsingenieur die zelf nog met zijn poten in de klei heeft gestaan is een uitstervend ras. Ten derde worden projecten door het paaieren van alle belanghebbenden – tunneltje hier, ecoductje daar – bijkans onbetaalbaar en gaan ze door alle inpassings-

wensen regelmatig ruim over budget. Een vierde nagel aan de doodskist van de besluitvorming is de – soms nogal starre – regelgeving op het gebied van met name natuur en milieu en dan niet in de laatste plaats de Europese richtlijnen op dat gebied; de Vogelrichtlijn, de Habitat-richtlijn met zijn Natura2000 gebieden, de richtlijnen over luchtkwaliteit en ga zo maar door.

Die huidige milieuwetgeving is dan ook te statisch en richt zich vooral op de bescherming van een soort. Als er ergens een uniek beestje wordt gevonden, een zelfbroedende hagedis in Drenthe, dan wordt de ontwikkeling van een woonwijk tegengehouden. Aan de ene kant bevinden zich de natuurbeschermers die het beestje in stand willen houden, aan de andere kant de mensen uit een dorp of stad die ergens prettig willen wonen. Verharding van standpunten leidt dan niet tot een oplossing waar iedereen blij van wordt. De rechter doet een uitspraak en één van beide partijen leidt een nederlaag. Meestal is dat de natuur omdat sociaal-economische belangen toch de hoofdrol krijgen toebedeeld, ondanks alle idealistische wetgeving vanuit Europa. Veel mooier zou zijn als mensen een prettige woonplek kunnen ontwikkelen die is geïntegreerd in de natuurlijke omgeving met een ecosysteem waarin de zelfbroedende hagedis zijn plaats kan vinden.

‘De huidige milieuwetgeving is te statisch en richt zich vooral op de bescherming van een soort.

Als er ergens een uniek beestje wordt gevonden, een zelfbroedende hagedis in Drenthe, dan wordt de ontwikkeling van een woonwijk tegengehouden.’

Natuur delft het onderspit

Veel van de milieuwetgeving komt voort uit het concept van duurzame ontwikkeling zoals inder tijd is verwoord in het Brundtland-rapport: ‘Duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling waarbij de huidige wereldbevolking in haar behoeften voorziet zonder de komende generaties te beperken om in hun behoeften te voorzien’. We moeten dus verstandig omgaan met onze natuurlijke hulpbronnen, met de ruimte en de natuur om ons heen. Daarbij ontstaan in het drukke Nederland per definitie conflicten tussen deelbelangen. En de Nederlandse natuur delft daarbij regelmatig het onderspit. Maar Nederland is daarin ook niet uniek. In veel andere (democratische) landen zijn besluitvormingsprocessen traag en lijdt de sociaal-economische ontwikkeling daaronder zonder dat de natuur er veel beter van wordt. In minder democratische landen zijn misschien de besluitvormingsprocessen sneller maar is de natuur zeker het haasje. Recent luidde het IUCN dan ook de noodklok: meer dan 20% van de zoogdieren is wereldwijd bedreigd. Voornaamste oorzaak is het gebrek aan habitat en gebrek aan ruimte voor samenhangende ecologische systemen door expansie van de mensheid. Het falen van de ontwikkeling van een Ecologische Hoofdstructuur in Nederland is daarvan maar een klein onderdeel. Is het begrip *duurzame ontwikkeling* waarbij zowel het sociaal-economische belang als sociaal-ecologische belang worden gediend een *idee-fixe*? Of vinden we nog een uitweg?

De uitweg: een sociaal-culturele benadering

Een meer culturele benadering zoals beschreven door Ruijgrok *et al*² biedt misschien die uitweg. In Europese termen zijn er grofweg drie visies op de natuur te onderscheiden. Allereerst de Germaanse visie. De Romeinen beschreven al de gewoontes van Germaanse stammen zoals de aanbidding van de ‘heilige eik’. De *fundi*’s binnen de Duitse groene beweging waren daarvan een moderne exponent. De natuur is ‘heilig’ en dient beschermd te worden tegen invloeden van buiten. Zet er een hek omheen en blijf er met je poten af. We zien deze culturele visie – gematigd – terug in de Europese Habitat-richtlijn met zijn Natura2000 gebieden. In feite is de instelling van natuurreservaten, zoals onze Hoge Veluwe, hiervan het gevolg. De natuur

wordt buiten de menselijke invloed geplaatst. Nu moeten we wel erkennen dat bijna alle natuur in Nederland is gemaakt door mensen. In ons land is vrijwel geen steen en geen zandkorrel onberoerd gebleven door mensenhanden. De vraag is dan ook of dit culturele concept ons veel soelaas biedt als we het hebben over duurzame ontwikkeling.

In de ‘Frans-Italiaanse’ culturele benadering is natuur hetzelfde als cultuur. Natuur heeft pas waarde als het in cultuur is gebracht. Natuur heeft voor de mensheid nut als we er in kunnen recreëren, als we er voedsel aan kunnen onttrekken door landbouw of de jacht. We zien deze visie overigens ook terug in de christelijke cultuur waarbij de Bijbel – of God zo u wilt – de mens als heerser over de natuur aanstelt. Misschien ligt deze visie wel ten grondslag aan de Franse gevoeligheid over het Europese landbouwbeleid. Het brengt ons ook een heleboel mooie dingen zoals de regionale Franse keuken en de delicatessen uit Toscane. Er is een zekere eerbied voor wat ‘écht’ is en wat plaatselijk wordt geproduceerd. Geen rondslepen met varkens door de landbouwindustrie maar genieten wat het land ter plaatse biedt. En natuur moet ontwikkeld worden!

De ‘Engelse’ culturele benadering gaat nog een stapje verder. Natuur heeft nut en waarde. We kunnen natuur en milieu vertalen in economische termen. Natuur levert een bijdrage aan sociaal-economische ontwikkeling. Natuur is bruikbaar en in dynamische zin ook maakbaar. We moeten de natuur niet uitputten want dan hebben we er in de toekomst niets meer aan. Het koraalrif in het Caraïbisch gebied krijgt bescherming omdat er toeristen op afkomen. Dichter bij huis stoppen we geld in de natuurontwikkeling van het Friese Merengebied omdat het economisch van belang is voor de recreatie. We zien deze economische benadering heden ten dage ook terug in de pogingen om te komen tot een ‘groen BNP’. Deze culturele visie erkent dat er een samenhang is tussen ecologie en economie. Op de lange termijn is een duurzaam gebruik van de natuur en natuurlijke hulpbronnen goed voor de mens én voor de natuur.

Mens als integraal onderdeel van de natuur
Natuurlijk is de bovenstaande beschrijving van de verschillende visies op de natuur enigszins gechar-

‘We moeten aan de ene kant een intrinsieke waarde geven aan de natuur maar aan de andere kant menselijk ingrijpen in de natuur niet per definitie negatief waarderen; slim techniek toepassen daar waar het moet en natuurlijke processen hun gang te laten gaan daar waar het kan.’

geerd. Maar we kunnen er wel wat mee. Ze geven inzicht in de deelbelangen die een rol spelen bij de ontwikkeling van grote, infrastructurele projecten in Nederland en daarbuiten. Ze verklaren de achtergrond van beleid en regelgeving over natuur en milieu. En ze geven vooral inzicht waarom mensen natuur belangrijk vinden en hoe zich dit vertaalt in de besluitvorming. De oplossingsrichtingen om de besluitvorming over grote projecten in Nederland te verbeteren zoals mede voorgesteld door de Commissie Elverding zijn in mijn ogen prima – eerst overeenstemming over het project zelf, dan pas over de uitvoeringsaspecten. Maar deze voorstellen – lees het rapport zelf – zijn ook te technisch-bestuurlijk gericht en veronachtzamen de sociaal-culturele kijk op de natuur. Zonder duidelijkheid over de achterliggende sociaal-culturele visie op infrastructurele projecten biedt een technisch-bestuurlijke aanpassing van de besluitvormingsprocessen weinig soelaas. Het conflict tussen deelbelangen blijft dan nog steeds snellere besluitvorming in de weg staan.

Waar is de synthese? De Duitse visie leert ons dat het belangrijk is om datgene te beschermen wat waardevol is. De Franse visie vertelt ons dat we ons niet bij de huidige deplorabele staat van natuurlijke systemen hoeven neer te leggen. Nog belangrijker, het vertelt ons dat we ons niet moeten richten op die ene 'heilige eik' maar dat we natuurlijke systemen in samenhang moeten zien en dat we die samenhang verder kunnen ontwikkelen. Het gaat niet om de bescherming van die ene soort maar om het ecosysteem waarin die soort leeft. De ijsbeer beschermen gaat alleen als het ecosysteem in het Noordpoolgebied kan blijven bestaan of verbeterd wordt. We kunnen als mensheid een bijdrage leveren om (nieuwe) natuur te ontwikkelen.

De Engelse visie benadrukt het sociaal-economisch belang van de natuur en geeft ons het inzicht – in tegenstelling tot de Duitse en Franse visie – dat mens en natuur niet tegenover elkaar staan maar met elkaar samenhangen. We kunnen op langere termijn niet zonder elkaar. In de Engelse visie ligt dan ook die synthese. Maar die synthese bereiken we alleen als we erkennen dat natuurlijke systemen dynamisch zijn, zich voortdurend aanpassen, en de mens hiervan integraal onderdeel uitmaakt.

Mens en natuur moeten samenwerken

De consequentie van die synthese is dat we aan de ene kant een intrinsieke waarde moeten geven aan de natuur maar aan de andere kant menselijk ingrijpen in de natuur niet per definitie negatief moeten waarderen. In de deelbelangen is het een continu gevecht. Politici moeten die deelbelangen weten samen te brengen in een integrale visie.

Het debat tussen deelbelangen is zeer waardevol, mede omdat het draagvlak kan creëren voor de uiteindelijke oplossing. Vanuit een sociaal-liberale visie ligt die oplossing in het besef dat menselijk ruimtegebruik geen serieuze schade mag toebrengen aan ecologische systemen. Het gaat dus niet om de schade aan een individuele soort of plant maar aan het ecosysteem. Soms hebben ecologische belangen de overhand, soms sociaal-economische belangen. In het laatste geval moet de schade aan het ecosysteem dan elders – het liefst dicht in de buurt want dat is pragmatisch gezien het meest effectief – volledig gecompenseerd worden door ruimte te bieden aan een (nieuw) ecosysteem dat de biodiversiteit tenminste in stand houdt.

En graag nog een beetje meer – overcompensatie – want de mensheid heeft al genoeg vernield.

Een stapje verder is het inpassen van menselijke belangen in het ecosysteem. Een mooi voorbeeld daarvan is de visie van het Wereld Natuur Fonds³ als reactie op het rapport van de Deltacommissie over de kustverdediging van Nederland gezien de zeespiegelstijging: 'slim techniek toe te passen daar waar het moet en natuurlijke processen hun gang te laten gaan daar waar het kan'. We moeten de besluitvormingsprocessen over grote, infrastructurele projecten vooral bezien vanuit het perspectief dat mens en natuur moeten samenwerken. We moeten erkennen dat dit in ons eigen belang is. Dan pas is een echte duurzame ontwikkeling mogelijk.

Constantijn Dolmans is directeur van de internationale brancheorganisatie voor de waterbouw IADC en redacteur van *idee*.

1. Advies Commissie Versnelling Besluitvorming Infrastructurele Projecten, 'Sneller en Beter', 2008.
2. E. Ruijgrok, P. Vellinga and H. Goossen, 'Dealing with Nature', *Ecological Economics*, 1999, vol. 28, issue 3, pagina 347-362.
3. Auteur Wereld Natuur Fonds, 'Hoogtij voor Laag Nederland', 2008.

Duurzaamheid en de gebouwde omgeving

Duurzaam bouwen staat volop in de belangstelling, maar in de praktijk komt er veelal weinig van terecht. Dit stelt het in juni gepubliceerde rapport '*Dutch trends in real estate*' van PriceWaterhouseCoopers. Een opvallende conclusie, omdat vaak met de nodige bombarie over het belang van duurzaam bouwen wordt gesproken. De overheid zet ook al jarenlang flink in op duurzaam bouwen. Marktpartijen wijzen vaak naar elkaar als het gaat om de verantwoordelijkheid van het uitblijven van de doorbraak van duurzaam bouwen in de praktijk. Maar er zijn steeds meer initiatieven om deze vicieuze cirkel te doorbreken.

Een van deze initiatieven is de *Dutch Green Building Council* (DGBC), een onafhankelijke organisatie die een duurzaamheidslabel aan het ontwikkelen is voor Nederlandse gebouwen en gebieden. De stichting is op 1 juni 2008 opgericht en wordt door ruim negentig organisaties ondersteund, zoals bouwen- en ontwikkelingsbedrijven, architecten, gemeenten, hogescholen en banken. De DGBC maakt kennisuitwisseling mogelijk en geeft zichtbaarheid aan duurzame bouwprojecten. Kortom, het is een voorbeeld van private partijen die hun maatschappelijke verantwoordelijkheid nemen. Drie vragen aan Stefan van Uffelen, DGBC-manager.

Waarom is de DGBC opgericht?

'Vijfentwintig jaar lang zijn duurzaamheid en energiebesparing gepusht met subsidiemaatregelen, zonder dat hiervoor markt vraag bestond. Ontwikkelaars, bouwers, beleggers, huurders en beheerders legden de oorzaak van de geringe ontwikkeling van duurzaam vastgoed vooral bij elkaar. Er ontstond een vicieuze cirkel, de inmiddels bekende *Circle of Blame* van de Engelse milieuactivist Jonathan Porritt. In één jaar tijd is de situatie omgeslagen. Gestimuleerd door stijgende energieprijzen en de zorg om klimaatverandering, hebben gezaghebbende marktpartijen hun verantwoordelijkheid genomen om hier verandering in te brengen. Deze koplopers hebben de DGBC

opgericht om duurzaam vastgoed te realiseren. De DGBC richt zich nadrukkelijk niet alleen op nieuwbouw maar ook op bestaande gebouwen. We ontwikkelen een label dat gekoppeld wordt aan duurzaam inkopen. De harmonisatie met bestaande labels als GreenCalc en GPR en nieuwe initiatieven als de barometer van de woningbouwcorporaties is voor ons van groot belang'.

Welke rol spelen de overheid en de markt in de DGBC?

'DGBC is een prachtig voorbeeld van privaatsamenwerking. De overheid is een belangrijke partner. De landelijke overheid stelt de kaders als het op bouwen aankomt. Voor ons is het ook belangrijk dat bestaande subsidieregelingen worden gekoppeld aan het duurzaamheidslabel. De gemeente is regisseur, beleidsmaker, beleidsuitvoerder, stimulator, opdrachtgever en handhaver. We werken bijvoorbeeld nauw samen met de gemeente Amsterdam en sinds kort ook met de Rijksgebouwendienst. In ons bestuur zitten zowel afgevaardigden uit het bedrijfsleven als uit overheden en het onderwijs.'

Zal DGBC alleen een rol spelen op het gebied van duurzaam bouwen of kijken jullie ook verder?

'Recente onderzoeken onderstrepen dat de duurzaamheid van gebouwen (woningen en kantoren) van invloed is op de waarde van het vastgoed. Met ons label maken we die marktwaarde inzichtelijk. Hierdoor zal duurzaamheid in een steeds eerder stadium worden meegenomen bij de beoordeling van een gebouw. De DGBC hanteert een integrale benadering van het begrip duurzaamheid. Het gaat om het evenwicht tussen ecologische, sociale en economische aspecten. Dat betekent dat er niet alleen oog is voor zaken als energie, CO₂, afval, en water- of materiaalgebruik, maar ook voor sociale verantwoordelijkheid, mobiliteit, ecologie en landschap, gezondheid en welzijn'.

Een duurzame samenleving is een open samenleving, waarin iedereen – ieder individu of groep – zijn of haar plek heeft. Volgens Frans Verhagen kan Nederland bouwen op een lange traditie van omgaan met een veelzijdige culturele samenleving. Eerst het pragmatisme van de verzuiling, nu de multiculturele samenleving.

door Frans Verhagen

Samen leven met verschillende culturen

De essentie van het Nederlanderschap

In de jaren zestig schudden we het juk van de verzuiling af. Inmiddels ogen de restanten van die splijtende verdeeldheid ietwat absurd, zoals ons disfunctionele omroepsysteem. We zijn vergeten hoezeer Nederland gebalkaniseerd was. Gelukkig maar. Maar wat we ook zijn vergeten is dat we desondanks een fundamentele eenheid vormden, ook al leefden die verschillende culturen in Nederland vaak geïsoleerd van elkaar. Zoals Arend Lijphart in zijn beroemde boek uit 1968 stelde: alleen aan de top kwamen de zuilen bij elkaar. Het is jammer dat we die geschiedenis zo snel zijn vergeten. Want het accepteren van die verschillende culturen, het leven met grote verscheidenheid, dat is de essentie van het Nederlander zijn. We hebben er ervaring mee. Juist Nederlanders zouden moeten weten hoe dat te doen: samen leven.

Culturele verscheidenheid

Ik ben geboren in Eindhoven, in de jaren vijftig. Mijn familie was katholiek en actief in de katholieke politiek. Dus groeide ik op als katholieke jongen: misdienaar, katholieke verkenners, KRO gids, KVP, Romme, katholieke dit, katholieke dat.

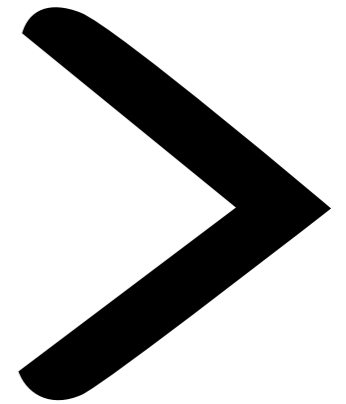
Geloven deed ik nooit, maar ik deed vrolijk mee en ik kan nog steeds genieten van een Gregoriaanse mis. De warmte van het katholieke nest, vooral afgezet tegen andere subculturen in Nederland, was aangenaam. We waren trots op onze eigen pater Leopold Verhagen, de man in habijt die de dag-sluiting deed. Nonnetjes bedekten hun hoofden zonder dat iemand daarover zeurde. We waren deel van een grote veldslag – met de anderen. Want al houdt mijn moeder stug vol dat het nooit zo was, ik meen me toch echt te herinneren dat katholieken met hun grote gezinnen hoopten ooit de meerderheid te krijgen. Het gezin dat links van ons woonde was katholiek, onze rechterbuurman protestant – ik weet niet welke protestantse variant, want u begrijpt, dat bestudeerden we niet op de St. Tarcisusschool waar pater Piet catechismus gaf. Maar de wereld zat duidelijk in elkaar: de kinderen rechts van ons gingen naar de Nutsschool, de Niksschool zoals we dat zeiden. De kinderen links zaten bij mij op school. Philipsmensen uit het noorden, dat was import. Sowieso, protestanten waren raar volk. Je zei netjes ‘hallo’ op straat, maar verder leefden ze in een andere wereld

waarmee wij niets te maken wilden hebben. Als ik anno 2008 lezingen geef op middelbare scholen – ik doe dat een keer of vijftig per jaar – en vertel over de verzuiling, over culturele barrières, werelden die gescheiden waren, in elk geval in de dagelijkse praktijk, dat we niet praat-ten met elkaar, dat we die anderen als een vreemd en onaangepast beschouwden, dan ontmoet ik verbaasde blikken. De scholieren zijn zich er ineens van bewust hoe ongelooflijk oud ik wel niet ben. Dat ik dat nog meegemaakt heb!

Als ik vertel dat ik, hoewel diep ongelovig, altijd een katholieke jongen zal blijven omdat je die culturele bagage nooit meer kwijtraakt, dan knik-ken ze braaf maar alleen in de ogen van etnische Nederlanders zie ik een blik van herkenning. Die zijn niet zo oud als ik maar zij weten wat het betekent om een andere thuiscultuur te hebben. Die weten wat het is om Marokkaans-Nederlands, Turks-Nederlands of Chinees-Nederlands te zijn. Wij begrijpen elkaar. Wij weten dat je cultureel heel veel kunt verschillen en toch Nederlander kunt zijn.

Nederlanderschap

Ik voer u langs deze persoonlijk getinte omweg om een punt te maken: al deze werelden waren en zijn Nederland. Dit land is een fantastische combinatie van diverse en zeer verscheiden culturen. Altijd geweest. Ik zal niet zeggen dat het een pa-radijs van tolerantie was. Antipapisme en ultra-montaanse kadavergelovigheid waren hier altijd sterk. Paasheuvelbezoekers hadden weinig geduld met processiegangers. Op de Veluwe heerste zon-dagsrust als wij carnaval vierden. In Nederland hebben we een traditie van het leven met die cul-turen, in elk geval sinds het begin van de twintig-ste eeuw, toen de katholieke emancipatie was voltooid (dat woord alleen al vertelt iets over hoe het er in de negentiende eeuw aan toeging, maar dat terzijde). Al deze mensen, toen en nu, in het zuiden, het noorden en in de grote steden, ze zijn allemaal Nederlanders. Hier geboren, of hier al lang wonend. Ze, we, wij allemaal, wij maken Nederland. Maar zou je het ze vragen, en ik doe dat altijd bij die scholieren, dan hebben ze geen idee wat dat nu precies betekent, dat Nederlander zijn.

‘Niets is on-Nederlander. Niets past slechter in onze traditie dan het tegen elkaar uitspelen van verschillende bevolkingsgroepen’

Gelukkig maar. Dé Nederlandse cultuur, dé Nederlandse identiteit bestaat niet. Hij is nergens opgeschreven, neergelegd of in een canon samengevat. Niemand kan je de maat nemen en zeggen: jij bent er wel een, jij niet. Natuurlijk, er zijn wijsneuzen of kwaadwillende populistten die dat wel pretenderen te kunnen en die menen te weten wat echt Nederlands is. Ze komen altijd met culturele aspecten, juist die dingen waarover je heel verschillend kunt voelen. Want is dat typisch Nederlands: handen schudden, Sinterklaas vieren en kerktorens waarderen? Hoort drie keer kussen erbij? En hoe zit het met al die kussende mannen hier in Amsterdam? Moet je houden van bot cabaret of Frans Bauer een culturele icoon vinden? Moet je überhaupt iets? Er is geen standaard en dat is precies wat ons Nederlanders maakt. Nederland is een uniek stuk gevarieerdheid en zijn ongedefinieerdheid is wat ons bindt. Dát is wat we gezamenlijk hebben. De stijlen van de rechtlijnigen in Staphorst, de sappige Limburgers, de zwartekousen uit Putten, moskeetoren in Amsterdam en kerktorens in Blerick: ze zijn allemaal Nederlands maar ik daag iedereen uit

om er cultureel een definitie van het Nederlanderschap aan te hangen. Wel kunnen we een maatschappelijke definitie hanteren, waarin we ons als burgers kunnen herkennen. De strekking daarvan is beperkt, zoals dat past in een vrije samenleving. We zijn allemaal burgers van de rechtsstaat Nederland. We delen waarden en normen die daarbij horen. We gaan ervan uit dat burgers zelfstandig beslissingen kunnen nemen en nemen dat als grondslag voor democratische besluitvorming. Als directe consequentie daarvan accepteren we pluri-

formiteit en diversiteit. We zijn het eens over onze idealen van vrijheid, gelijkheid en democratisch zelfbestuur. Dat is wat ons Nederlanders maakt en dat we, met acceptatie van die basiswaarden, ons leven naar eigen goeddunken inrichten. Dát is de essentie van onze samenleving, van wat ons Nederlanders maakt.

Sociale duurzaamheid

De duurzaamheid van onze samenleving hangt daar van af. Want een duurzame samenleving is er

een die flexibel is, die in staat is zijn cultuur inclusief te maken of accepteert dat iedere burger daar het zijne of het hare bij mag bedenken. Een duurzame samenleving heeft zijn grondslag in de rechtsstaat en de basisregels die voor iedereen gelden, zonder uitzondering. Daar kunnen we het allemaal over eens zijn. Daar zijn we het allemaal over eens. Maar daarin onderscheiden we ons niet van Belgen, Duitsers of Fransen. Nee, typisch Nederlands is juist dat we niet zo zeker weten wat specifiek Nederlands is, behalve dat

Foto Herman Wouters

‘Een duurzame samenleving is er een die flexibel is, die in staat is zijn cultuur inclusief te maken of accepteert dat iedere burger daar het zijne of het hare bij mag bedenken’

het een open cultuur is waarin veel past. In die zin zijn we allemaal liberaal – de ultieme liberale natie. Dát is Nederlands. Duurzaamheid betekent dat je respect hebt voor de multiculturele aard van onze samenleving – en ik gebruik multicultureel hier weloverwogen: het is geen werkwoord, geen -isme. Het is simpelweg een feitelijke vaststelling. Nederland is multicultureel, zoals Californië dat is en New York. Kijk naar de cijfers, kijk om je heen, kijk naar Andries Knevel, Jurgen Raymann en Camiel Eurlings, Maxime Verhagen en premier Balkenende, Ali B. en Marco Borsato, en je stelt dat vast. Klaar. Het is geen waardeoordeel, het is een feit. Om duurzaam te kunnen zijn moet een samenleving daarmee kunnen leven. Nederlands zijn betekent dat we bouwen op onze lange traditie van omgaan met een veelzijdige culturele samenleving. Niet de veelgeroemde tolerantie, want dat viel nogal tegen. Nee, juist het Nederlands pragmatisme dat ons in staat stelde om samen te leven, als we dat wilden, in tamelijk afgescheiden subculturen maar altijd open genoeg om aan de top de compromissen te sluiten die eigen zijn aan onze samenleving. Een pragmatisme dat ons toestaat, als indivi-

duële burgers of groepen burgers, om binnen die rechtsstaat onze eigen cultuur te vormen. Ook al spreekt de cultuur van anderen ons niet aan of begrijpen we die niet, daar toch respect voor te hebben en het recht op die andere cultuur te vieren. Duurzaamheid, in dit geval sociale duurzaamheid, houdbaarheid zou ik haast zeggen, is een essentiële waarde in een beschaafde samenleving. Het woord richtingwijzer is daarvoor bijna te zwak. Het is geen richting. Het is een fundament. Het zit in ons DNA. Maar we moeten het steeds herbevestigen. Zeker nu zich Nederlander noemende intolerante lieden hun interpretatie van het Nederlanderschap als absolute norm proberen op te leggen. Niets is on-Nederlandser. Niets past slechter in onze traditie dan het tegen elkaar uitspelen van verschillende bevolkingsgroepen. De antipapisten en antisocialisten van toen zijn de anti-islam en anti-etnische cultuur lieden van nu. Toen vonden politici in het parlement altijd een modus om dat multiculturele Nederland bij elkaar te houden, om de essentie van verscheidenheid als bindmiddel te gebruiken. Nu proberen ze een eigen zuil van anti-alles mensen te scheppen, door niets anders bijeen

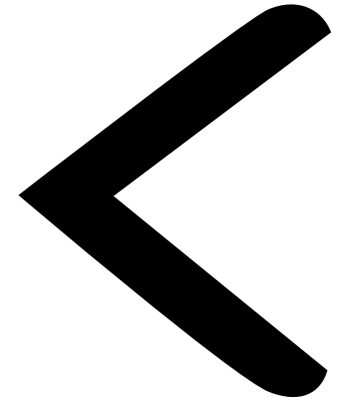
gehouden dan afkeer en angst. Mijn verwijt aan deze stokers en bangmakers van nu is dat ze samenlevingsverraad plegen – ze verraden hun land, hun samenleving, ze verraden de essentie van het Nederlander zijn. Maar dat is te negatief om mee te eindigen.

Het vertrekpunt

Het past ons liberalen, D66'ers, om het positieve te benadrukken. Daar leggen de pessimisten het altijd tegen af. Simpelweg omdat ze altijd inspelen op ongerefecteerde, kortstondige sentimenten – die weliswaar voortkomen uit reële problemen maar waarvoor de antipartij nooit oplossingen biedt. Duurzaamheid gaat samen met een positieve instelling, met een open geest, met een besef van veelkleurigheid en een vaststelling dat multicultureel zijn de essentie is van het Nederlander zijn. In Nederland gaat het met de integratie (om dat absurde woord maar te gebruiken; absurd én overbodig omdat uiteraard alle beleid gericht moet zijn op de integratie van onze samenleving) veel beter dan de doemroepers menen. Natuurlijk zijn er problemen, met allerlei groepen van Marok-

kanse kutjongeren tot kaaskopperige voetbalfans, van zuipende bierhutbezoekers tot permanente potheads, van verdeeldheid zaaiende politici tot de stokende wakkere krant van Nederland. Maar die problemen mogen niet verhullen dat Nederland een behoorlijk hecht land is, een multiculturele samenleving, een aangename omgeving waarin je jezelf kunt zijn en juist daardoor bijzonder Nederlands. Een omgeving waarin een katholiek-Nederlandse man, zijn Chinees-Amerikaans-Amsterdamse kinderen op school ziet gaan met Marokkaans-Nederlandse kinderen, Turks-Nederlandse kinderen en jazeker, protestants-christelijke fundamentalisten. En dat allemaal vanzelfsprekend vindt. Dat is het Nederland waar ik trots op ben. Dat is waarom ik denk dat wij een duurzame samenleving hebben en moeten houden. Het is geen richting, het is een vertrekpunt.

Frans Verhagen is publicist, communicatietrainer en hoofdredacteur van *amerika.nl*. Zijn meest recente boeken zijn onder meer *The American Way. Wat Nederland kan leren van het meest succesvolle immigratieland en Barack Obama in een notendop*.

Zoals Klaas van Egmond en Mark Sanders elders in dit nummer aangeven, vereisen de te ontwikkelen strategieën voor duurzaamheid een multidisciplinaire aanpak. Anthonya Visser gaat in dit artikel verder in op welke eisen dit stelt aan ons onderwijs. Daarbij gaat het niet alleen om de manier waarop de verschillende disciplines de vereiste vakkennis met elkaar moeten genereren om zo te komen tot andere manieren van produceren. Ze vat duurzaamheid hier op in de simpele woordenboekbetekenis van ‘bestemd om te duren’, ‘bestendig’ en het begrip toepassen op de menselijke samenleving en het onderwijs als zodanig.

door Anthonya Visser

Onderwijs en duurzaamheid

Een duurzame en harmonieuze samenleving wil iedereen wel. Maar wat zijn de voorwaarden om tot zo'n samenleving te komen? Nodig is in elk geval een internationaal bewustzijn. De problemen waar wereldwijd een oplossing voor zal moeten worden gevonden liegen er niet om: milieu en klimaat; energie, de uitputting van natuurlijke hulpbronnen (zoet water, delfstoffen, bos en oerwoud); overbevolking; kredietcrisis; conflicten die voortkomen uit ongelijke welvaartsverdeling of die ontstaan door religieuze dan wel territoriale belangen. Veel van de genoemde problemen hangen onderling met elkaar samen. Daarbij krijgen sommige delen van de wereld te kampen met vergrijzing van de bevolking, terwijl elders – zoals bijvoorbeeld in Afghanistan – juist het aandeel van jonge mensen in de populatie snel toeneemt met het risico

van kansloosheid, werkloosheid en daarmee gepaard gaande radicaliseringstendenzen.

Open houding en het onderwijs

Een politiek van navelstaren, die er op gericht is de eigen groep zo scherp mogelijk van 'de anderen' af te grenzen (Wilders, Verdonk maar regelmatig ook de SP) en te doen alsof onze problemen vooral *home made* zijn, scheidt niet meer dan de illusie dat ze op nationaal niveau zijn op te lossen. Aan een reële oplossingsstrategie draagt zo'n politiek echter niets bij. Goede Europese samenwerking is ook nog onvoldoende en er zullen manieren moeten worden gevonden om met de VS, Azië, China en Afrika maatregelen te bedenken en te implementeren. Maatregelen die niet alleen tot een harmonieuzere wereld maar ook tot het overleven van die wereld leiden – een wereld waar de mens nog

een plaats heeft. De problemen zijn niet alleen groot, ze zijn ook divers en ze worden beïnvloed door snelle technische, sociale en religieuze ontwikkelingen.

In ons onderwijsstelsel leren – jonge – mensen niet alleen een vak maar moeten hen ook de kennis, de inzichten en de vaardigheden worden bijgebracht die hen in staat stellen hun burgerlijke verantwoordelijkheden te kunnen en te willen dragen. De hierboven grof geschetste problemen die de huidige en komende generatie(s) zullen moeten oplossen doen een groot beroep op vakkennis; op sociale competenties; flexibiliteit; communicatieve en culturele kennis en vaardigheden. Met andere woorden: voor de oplossingen voor de grote problemen die het overleven van de menselijke soort (en van veel andere diersoorten) bedreigen moeten bijdragen vanuit veel verschillende vakdisciplines bij elkaar komen. Maar minstens zo belangrijk is dat ze op zoveel mogelijk politieke steun kunnen rekenen en dat te ontwikkelen oplossingen sociaal worden ingebed. Dat lukt alleen wanneer ons onderwijs mensen opleidt die dat kunnen bewerkstelligen.

Enkele cijfers over het Nederlands onderwijs en te nemen maatregelen: investeren, flexibiliseren en internationaliseren

Het onderwijssysteem zal dus een type mensen moeten opleiden dat het eigen handelen in een breder historisch perspectief ziet – dat betekent ook: oog hebben voor de toekomst. Zulke mensen moeten de culturele bepaaldheid van hun handelen kunnen inschatten en voorbereid zijn op veranderingen. Bovendien moeten zij om kunnen gaan met complexiteit en begrijpen dat alleen een open, communicatieve en weerbare maatschappij de sociale omgeving biedt die duurzaamheid tot stand kan brengen. Bij zulk onderwijs kun je niet voor een dubbeltje op de eerste rang zitten. De Vereniging van Nederlandse Universiteiten bepleit voor Nederland in haar *position paper* van dit jaar *Bologna after 2010* een grotere diversiteit in het soort instellingen, in de curricula en in de studentenpopulatie. De studies in de EU moeten veel internationaler worden en de kwaliteit van het onderwijs moet omhoog. Graag in elke categorie onderwijsinstellingen minstens een paar

Europese instellingen in de top 20! En dat terwijl de eerste Nederlandse universiteit in de *THES University Ranking 2008* op plaats 64 staat... Om de genoemde doelstellingen te realiseren pleit de VNSU er voor om de uitgaven voor het hoger onderwijs flink te intensiveren tot 2% van het BNP, namelijk het percentage dat nu volgens het laatste onderzoek van de OECD¹ alle OECD-landen gezamenlijk investeren. Voor Nederland is het huidige percentage volgens datzelfde onderzoek pas 1,3%. Hier vallen de uitgaven voor de Hogescholen overigens buiten. Dat is weliswaar iets meer dan de 1,1% in Duitsland, Hongarije en Spanje en relatief gelijk aan Groot-Brittannië maar we blijven daarmee niet alleen achter bij het OECD-totaal maar ook bij het gemiddelde van 1,5%. Hoewel Nederland in de jaren tussen 2000 en 2005 een halve procent meer is gaan besteden aan het hele onderwijs – publieke en privé-gelden bij elkaar geteld – blijven ook deze totale onderwijsuitgaven nog steeds achter bij het OECD-gemiddelde, namelijk 5,0% versus 5,8%. Gerekend over alle geleidingen van ons onderwijs komt 91,4% van de investeringen uit publieke en slechts 8,6% uit privé-gelden waarbij de huishoudens een groter deel voor hun rekening nemen dan andere privé-bijdragen bijvoorbeeld van het bedrijfsleven. Als we de door de VSNU bepleitte *quantum en quality leap* serieus willen nemen en een echte kenniseconomie willen die internationaal competitief is, zal de overheid door moeten gaan met het opvijzelen van de onderwijsuitgaven maar zullen vooral ook de privé-investeringen heel stevig omhoog moeten. De OECD-cijfers zijn dan ook bedoeld om landen een spiegel voor te houden. Meer geld betekent weliswaar niet per se ook beter onderwijs, het hangt er tenslotte van af waar het in wordt geïnvesteerd. Maar niet investeren betekent wel dat het onderwijs niet veel ruimte krijgt om beter te worden. De volgende voorbeelden kunnen dat verduidelijken.

Lissabon Strategie

In de zogenaamde Lissabon Strategie hebben de EU-landen met elkaar afgesproken dat in 2010 de helft van de werkzame bevolking tussen de 25 en de 44 jaar hoog opgeleid is. In Nederland was dit in 1996 23% van de 25- tot 34-jarigen, in 2006 is dit aandeel gegroeid tot 34% (21% HBO en 13%)².

Nederland heeft zichzelf tien jaar langer de tijd gegeven om het genoemde percentage van 50% te halen, tot 2020. Neurobiologisch onderzoek geeft geen enkele indicatie dat onze jongeren in zo'n korte tijd zeer veel intelligenter worden!

Concrete maatregelen

Het komt wel voor dat kinderen op het verkeerde schooltype belanden doordat in Nederland relatief vroeg geselecteerd wordt. De VSNU stelt dan ook dat er meer studenten uit 'traditioneel gemarginaliseerde groepen' een hoge opleiding zouden moeten krijgen. Adolescentiepsycholoog Michiel van Westenberg meent dat het zeer verstandig zou zijn wanneer studenten hun definitieve studiekeuze op een later tijdstip kunnen doen. 'De meeste jongeren zijn pas tegen het einde van de adolescentie toe aan het beantwoorden van de identiteitsvraag. Het is dus geen wonder dat de studiekeuze in die fase van hun leven ontzettend moeilijk voor hen is en dat er zoveel studenten zijn die afhaken of wisselen van studie. Mijns inziens zouden we daar rekening mee moeten houden bij de opzet van het curriculum.'³ Er zou een voorbereidend breed BA-jaar kunnen worden ontworpen zodat de student(e) zijn/haar studiekeuze nog even kan uitstellen.

Maar zelfs een verbetering van de selectie voor het voortgezet en wetenschappelijk onderwijs zou nog niet het beoogd percentage hoger opgeleiden tot gevolg hebben. Daarom zal er ook veel meer aandacht moeten komen voor volwassenenonderwijs. De kreet *life long learning* horen we al heel lang maar er wordt nog veel te weinig invulling aan gegeven. Daarnaast zullen er flexibele trajecten moeten worden ontwikkeld om de doorstroom (het 'stapelen') van opleidingen concreet mogelijk

te maken. Bovendien zullen leerlingen voor doorstroom naar hogere opleidingen moeten worden gescout en gestimuleerd. Afgezien van deze maatregelen zijn er momenteel nog twee andere manieren om de doelstelling van 50% hoger opgeleiden onder de 25-34-jarigen te halen: het direct of indirect verlagen van examen-normen. In het middelbaar voortgezet onderwijs gebeurt dit doordat er volgens het Cevo ('Centrale Commissie Vaststelling Opgaven vwo, havo, vmbo') voor vakken die alleen een schoolexamen hebben, bijna geen onvoldoendes worden gescoord. In het Hoger Onderwijs zal de *output*-financiering onvermijdelijk eveneens tot niveauverlaging leiden. Dat is geen goede ontwikkeling. Veel beter zou het daarom zijn studenten aan hogescholen en universiteiten net als in Engeland in cohorten, dus klassikaal, te laten studeren en afstuderen. Iedereen haalt zijn diploma maar wel met verschillende eindresultaten die ook op het diploma zijn aangeduid. Dus het diploma betekent dan niet altijd hetzelfde. Dit is efficiënt voor zowel de student(e) als de instelling. De laatste kan extra geld en energie steken in echte *honours programs*, die niet, zoals nu vaak het geval is, al door studenten met gemiddeld een 7 kunnen worden gevolgd maar slechts door de besten bijvoorbeeld vanaf een gemiddelde van een 8 of 8,5.

Studenten uit het buitenland

Verder worden er om de 50%-doelstelling te halen nu al studenten uit het buitenland geworven. Die studenten mogen eigenlijk niet uit EU-landen komen, omdat die zich aan dezelfde afspraak moeten houden. Noch de buitenlandse student, noch de ontvangende instelling zijn altijd even goed voorbereid. Daarom zouden instapcursussen

van een half jaar moeten worden ontwikkeld, waarin deze studenten zich cultureel en vakinhoudelijk op hun MA-studie voorbereiden. Het aantal buitenlandse studenten in Nederland moet en kan flink omhoog. Als we daarbij de kwaliteit van ons onderwijs echter niet uit het oog willen verliezen, zullen we op moeten houden met Anglo-Amerikaans universiteitje spelen en moeten we van onze vermeende zwakte onze kracht maken. Bijvoorbeeld: voor veel beta-vakken is Engels de natuurlijke opleidingstaal en er wordt een soort internationaal niet-standaard Engels gehanteerd. Prima. De alfa-opleidingen moeten echter vooral ook in de Master zoveel mogelijk in de doeltaal worden gegeven. Dat is natuurlijk niet goedkoop. Maar waarom zou een student(e) uit China of Australië in Nederland Frans of Duits komen studeren? Niet omdat wij dat in het Engels zoveel beter zouden doen dan in Engeland of de vs. Wel omdat die opleidingen hier in de doeltaal met alle bronnen in de originele taal worden gegeven – met heel veel expertise in onderwijs aan niet-moedertaligen.

Differentiatie en bredere studiekeuze

Differentiatie is derhalve ook binnen de onderwijsinstellingen waar het om moet gaan. Dat geldt eveneens voor basisscholen. Bijvoorbeeld: waarom worden er niet veel meer vreemde talen aan jonge kinderen gedoceerd, op een leeftijd dat zij daar biologisch het best voor zijn geëquipeerd? Waarom niet veel sneller twee-talige basisscholen ingevoerd? En waarom wordt er in het middelbaar onderwijs niet veel meer aan uitwisseling gedaan? En dan bedoel ik een jaar middelbare school in een buitenland, waarbij de leerlingen bij gastgezinnen worden ondergebracht. In Duitsland is dit voor vwo-leerlingen al tamelijk gebruikelijk. Dat maakt het voor hen ook makkelijker een deel van hun studie in het buitenland te doen. Volgens de OESO doet nu ruim 6% van de universitaire studenten een studie in het buitenland en dat is veel te weinig.

Kortom, er zal de komende jaren flink extra in onderwijs moeten worden geïnvesteerd. Ik heb hier slechts een zeer beperkt aantal domeinen genoemd waar dat extra geld naar toe moet en hoe het daar kan worden besteed om mensen op te leiden en hen in staat te stellen een duurzame en

Johan Piet

De noodzaak tot duurzame verandering

Streven naar een duurzame en harmonieuze samenleving betekent voor een sociaal-liberaal een noodzaak van een diepgaande aandacht voor een van de grote problemen van onze toekomst en een ingrijpende gedragsverandering op korte termijn.

Ons platform heeft een bredere visie op duurzame ontwikkeling dan het klassieke *people-planet-profit*. Voor het nemen van (politieke) beslissingen streven wij naar een integrale afweging tussen gezondheid, leefbaarheid, landschappelijke kwaliteit, welzijn, economische continuïteit en omkeerbaarheid van beleid. Voorbeelden van hoe economie en milieu zijn verweven: de oplossing van het klimaatprobleem en de luchtvervuiling door het gebruik van fossiele brandstoffen is vooral besparing en zonne-energie. Kernenergie is inherent onduurzaam en daarin moet niet worden geïnvesteerd. Kwaliteit van leven is niet alleen het bezit van goederen, maar ook gezondheid en het welbevinden. Er zijn veel immateriële dingen die leuk zijn.

Het duurzaamheidsprobleem wordt algemeen onderschat, daarom moet er meer en eerlijker voorlichting komen zodat de mensen zelf kunnen kiezen wat zij kopen of wat zij doen. Wij moeten de lobbyisten stoppen die alleen hun eigenbelang regelen en de vrije keuze van de burger aantasten. Verder moeten wij werken aan innovatieve oplossingen. Het gaat daarbij om revolutionaire veranderingen: hoe zou een economie er uitzien zonder mobiliteit? Of: wat zijn de kansen van regionalisering als tegenhanger van de globalisering?

De sociaal-liberale politiek moet de overtuiging uitstralen dat de problemen zeer groot zijn en dat het onvermijdelijk anders moet. Tot dusverre is gebleken dat mensen niet gemakkelijk veranderen, tenzij voor hen duidelijk is dat deze verandering succesvol zal bijdragen aan een betere wereld. Niet alleen van jezelf, maar ook van de mensen in derde-wereldlanden en van onze kleinkinderen.

Johan Piet

Voorzitter D66 Platform Duurzame Ontwikkeling

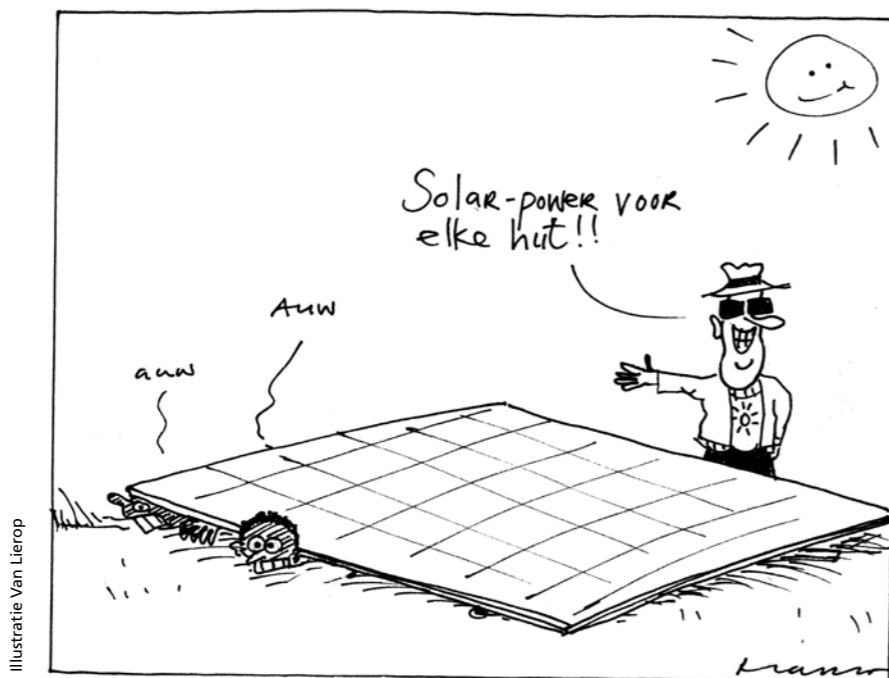
‘In ons onderwijsstelsel leren mensen niet alleen een vak maar moeten hen ook de kennis, de inzichten en de vaardigheden worden bijgebracht die hen in staat stellen hun burgerlijke verantwoordelijkheden te kunnen en te willen dragen.’

harmonieuze samenleving vorm te geven. Ook het Innovatieplatform⁴ wees er twee jaar geleden al op dat Nederland zonder extra onderwijsinvestering achterblijft in de ontwikkeling van haar talenten. Een goede vakopleiding is daartoe noodzakelijk maar zeker niet voldoende. En ook daarvoor is nog meer geld nodig, bijvoorbeeld om het rapport Rinnooy-Kan, *Leerkracht!*, volledig te uit te voeren. Maar een vakopleiding is in het kader van duurzaamheidsontwikkeling nog niet goed te noemen als er in het onderwijs niet ook stelselmatig aandacht wordt besteed aan de volgende aspecten: vanaf jonge leeftijd als vanzelfsprekend met leeftijdgenoten uit andere landen en culturen omgaan; ervaren hoe problemen elders worden opgelost,

hoe andere achtergronden probleemanalyse en ideeën voor oplossingen beïnvloeden; inzien dat eigen belangen alleen in overleg adequaat kunnen worden verdedigd; leren dat onze toekomst verweven is met die van anderen. Alleen dan kan het onderwijs een duurzame bijdrage leveren aan onze samenleving.

Anthonya Visser is hoogleraar Duitse taal- en letterkunde aan de Universiteit Leiden en redacteur van *idee*.

1. Education at a Glance 2008: OECD Indicators
2. Kerncijfers 2003-2007, Ministerie van OC&W
3. Michiel Westenberg: *De jeugd van tegenwoordig!* Leiden (diesoratie) 2008, p. 11.
4. Innovatieplatform: Kennisinvesteringagenda 2006-2016.

Illustratie Van Lierop

Mous Eco & emotie

Vroeger stond op een bordje in het bos: 'Laat niet, als dank voor het aangenaam verpozen, de eigenaar van het bos de schillen en de dozen'. Toen was vervuiling een ander begrip. Als je geen vervuiler wilde zijn, moest je de rommel opruimen. En als je het stoepje had geschrobd, de ramen gelapt en de deurbel gepoetst, dan at je tevreden een appeltje dat was bespoten met DDT. Ik herinner mij nog goed hoe over de velden op het platteland van mijn jeugd de vliegtuigjes hun landbouwgif sproeiden.

Het is natuurlijk goed dat die viezigheid nu verboden is, maar mij overvalt toch soms een lichte nostalgie, een hang naar die onschuldige tijd. Want als ik de tekst lees die is geschreven bij de richtingwijzer over een duurzame en harmonieuze samenleving bekruipt mij onmiddellijk dat gevoel, die sombere schuld. Ik ben lid van de mensheid, het verfoeilijk collectief dat verantwoordelijk is voor de verzieking van de aarde en de rampen die daaruit voorkomen. Ik ga bovendien hoogstpersoonlijk de fout in als ik te lang onder de douche sta of in mijn auto door een woonwijk rijd via een achterbakse sluiproute. Waar ik mij ooit koesterde in zelfgenoegzaamheid als ik glas en papier in de onderscheiden bakken mikte, bestrijd ik nu het schuldbesef. Ik ben lid van omroepvereniging Llink, daar ontvang ik regelmatig een nieuwsbrief van. Als ik die lees op mijn energieverlindende computer ga ik me alleen maar beroerder voelen. Want de mensen van Llink, Floortje voorop, zijn de nieuwe heiligen. Zij hebben een zandloper in de badkamer en eten nooit een fout banaantje.

Dat het een buitengewoon gecompliceerde materie is, het milieu, maakt me nog onbeholpener en versterkt vaak de desperate neiging mijn lier maar aan de wilgen te hangen. Voorbeeld. Kom ik een boer tegen, een aardige man die nog ruikt naar het verse gras dat hij zojuist gemaaid heeft. Vanzelfsprekend vraag ik hem direct naar zijn bescherming van de broedende weidevogels. Daar blijkt hij alles aan te doen, met vlaggetjes bij de nesten waar hij zijn machine omheen stuurt. Erg nodig vindt hij dat overigens niet, want volgens hem blijven de weidevogels toch wel weg sinds er niet meer gegierd mag worden. Niet gieren, geen pieren. En daar leven die beesten van.

Nog een. Wakker geschud door Marianne Thieme mijd ik het gecasteerde biggetjesvlees en serveer mijn gezin een gezonde eiwitrijke vegetarische maaltijd. Blijk ik daarmee in handen te zijn gevallen van de genetisch manipulerende sojamaffia; jagen wij aan de eettafel de orang-oetan de regenwouden uit.

Geen redenen om de pogingen tot een beetje duurzaam leven te staken. Maar laten wij de kracht van de emotie niet onderschatten. Niemand brengt het op om zich langdurig en uitzichtloos schuldig te voelen. Als opeens zou blijken dat we bij de neus genomen worden met onze groene stroom breekt met de kracht van grote opluchting het ongenueanceerd cynisme door. We hebben een positief gevoel nodig. Want geef toe: als op de Noordpool enge krokodillen woonden of onbeheersbare virussen in plaats van schattige ijsbeertjes zag het er voor de goede zaak somber uit.

Marijke Mous
is adviseur
bestuurscommunicatie

Met beschouwingen, analyses en opinies van originele denkers – zeker niet altijd partijgenoten! – heeft de redactie van *idee* de 5 richtingwijzers getoetst aan theoretische kritiek en maatschappelijke ontwikkelingen. De laatste van een serie van vijf nummers ligt nu voor u. Daarom een korte terugblik op de verschillende nummers¹ en een toets aan de oorspronkelijke gedachte.

door Joris Backer en Constantijn Dolmans

Richtingwijzers zijn geen geloofsartikelen

Voor het laatste verkiezingsprogramma (2006) formuleerde de Permanente Programmacommissie van D66 vijf Richtingwijzers. Die vijf richtingwijzers reflecteren onze ideeën en uitgangspunten in 'gecondenseerde' vorm. Zij geven richting aan de keuzes waarvoor partij en haar volksvertegenwoordigers geplaatst worden in deze snel veranderende wereld. In de redactie van *idee* ontstond de gedachte dat deze vijf richtingwijzers ook een leidraad kunnen zijn om het gedachtegoed van D66 systematisch te bespreken aan de hand van bijdragen van auteurs en interviews. Daarmee willen we het debat in de partij stimuleren. De blijvende waarde is verder dat een selectie van deze teksten door het Kenniscentrum kan worden ingezet om de richtingwijzers in partijdiscussies verder te verdiepen. De bespiegelingen in de vijf opeenvolgende nummers van *idee* illustreren dat de vijf richtingwijzers een onlosmakelijk geheel vormen. De bijdragen per richtingwijzer onderstrepen dat wij politiek niet versmallen tot het economische

verdelingsvraagstuk. Ons sociaal-liberale gedachtegoed is veelzijdiger en vollediger. Met het hernieuwde elan in de partij – en met veel denkkracht van binnen en buiten de partij – zijn we aan de slag gegaan.

Vertrouw op de eigen kracht van mensen

In het eerste nummer van de reeks zetten een aantal auteurs vraagtekens bij de autonomie van het individu, dat sterk centraal stond in het Essay van de Permanente Programmacommissie ('Sociaal-liberale Grensverkenningen'). Er is een spanningsveld tussen de eigen kracht van mensen en de invloed van hun sociale omgeving. 'Het talent om eigen overtuigingen te ontwikkelen en het eigen leven in die zin te leiden, krijgt de mens niet met de geboorte mee. Hij moet ze leren' (Höffe). Uit neurologisch onderzoek blijkt dat omgevingsfactoren een grote invloed hebben op de ontwikkeling van menselijke hersenen. Daarom staat geen enkel mens op zich. 'De grenzen van ons zelf zijn

zeer poreus' (Slob). De meeste auteurs pleiten daarom ook niet voor een soort laat-maar-waaien-liberalisme waarin ieder op zijn eigen kracht boven moet zien te komen. Veeleer roept de richtingwijzer op om te kijken welke maatschappelijke arrangementen de eigen kracht van mensen belemmeren of zelfs ondermijnen (Frissen). Onze politieke opdracht is dan om deze belemmerende en ondermijnende arrangementen, regels en systemen, uit de weg te ruimen zodat mensen hun eigen kracht verder kunnen ontplooiën om zo verder te komen in het leven.

Beloon prestatie en deel de welvaart

Het tweede thema richt zich nog verder op het raakvlak tussen individu en maatschappij. Het gaat over rechtvaardigheid en het creëren van gelijke kansen. In het huidige rechtvaardigheidsconcept van sociaal-liberalen speelt het onderwijs en het ontwikkelen van talenten een hele belangrijke rol. De auteurs geven veel praktisch inzicht in hoe er een evenwicht bereikt zou moeten worden tussen gelijke (onderwijs-) kansen en de waardering van verschillen in talent. Talenten kan je ook verder ontwikkelen en dat is niet alleen een kwestie van geluk (Huijjer). Het kort houden van talent is onrechtvaardig en daarmee schiet de samenleving zichzelf in de voet (Van Witteloostuijn). Zowel liberalen als sociaal-democraten lopen weg met de rechtvaardigheidstheorie van Rawls over het belonen van prestaties en het delen van de welvaart. Filosoof Van den Brink wijst er echter op dat Rawls zelf later tot het inzicht kwam dat geen enkele rechtvaardigheidstheorie eeuwigheids-waarde heeft. Sociale rechtvaardigheid is geen universeel concept maar de praktische uitkomst van een open debat tussen redelijke mensen. Onze politieke opdracht is dan dat we verschillen waarderen, en dus niet moeten wegstoppen of benadrukken maar ze onder ogen moeten zien en er op redelijke wijze mee om dienen te gaan.

Denk en handel internationaal

Toen het derde nummer geschreven werd, was de kredietcrisis al even bezig maar had nog niet de omvang bereikt die het nu – najaar 2008 – heeft. In de bijdragen klinkt veel kritiek door op te verdoorgesloten liberalisering (Scheffer, Van Witteloostuijn). Tegelijkertijd is er niemand die

pleit voor een gesloten houding. Er zijn goede voorbeelden uit andere landen op het gebied van onderwijs, integratie, kinderopvang en burgerrechten waarvan Nederland nog iets kan leren. Andere auteurs maken een nuchtere analyse van de stand in de wereld en wijzen vervolgens op de noodzaak tot een Europese aanpak en verdere internationale coördinatie. 'Zonder Europa geen veiligheid' (De Wijk). Onze politieke opdracht is vooral minder ideologisch gerichtheid en meer pragmatisch kijken naar waar we effectief kunnen zijn in de wereld en waar we iets van elkaar kunnen leren. Gezien de huidige omstandigheden waarin de financiële crisis doorzet blijkt dit van voorspellende waarde te zijn geweest.

Koester de grondrechten en gedeelde waarden

Zoals Marijke Mous in haar column zo mooi weet te formuleren, het is met deze richtingwijzer als met de Bijbel: je moet niet lezen wat er staat maar lezen wat er bedoeld wordt. Botsende grondrechten leiden tot een kakofonie en heftige maatschappelijke discussies (Engels). Het gaat er dan ook niet om mensen te veroordelen als ze bepaalde waarden niet delen. Deze richtingwijzer is vooral een pleidooi voor wederzijdse tolerantie (Pechtold en Van Egmond). Die tolerantie en verdraagzaamheid betekenen dat mensen meer empathie zouden moeten tonen (De Heide), zich wat meer zouden moeten verplaatsen in andersdenkenden in plaats van alleen maar oordelen en veroordelen. In politieke termen vraagt het niet om het opleggen van gemeenschappelijke waarden vanuit de politiek maar om een terughoudende toepassing van het recht en om de eigen ontwikkeling van burgerschap (Hertogh). Onze politieke opdracht is dan met name het beschermen van het individu tegen de willekeur van de staat (o.a. privacy) en het scheppen van de voorwaarden waardoor mensen zelf aan hun burgerschap invulling kunnen geven.

Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving

Het streven naar duurzaamheid en harmonie omvat de ecologische, economische en sociale dimensies. Ook hier zien we een centraal thema terugkomen; waar ligt de grens tussen het

individuele en het gemeenschappelijke? En is harmonie wel een bruikbaar begrip, is er niet veel meer sprake van een synthese op basis van een strijd tussen deelbelangen of wereldbeelden? De diverse auteurs geven in dit nummer – u heeft het net zelf kunnen lezen – diverse routes om een meer duurzame en harmonieuze samenleving te bereiken. De politieke opdracht voor D66 is om op basis van deze inzichten verder te gaan met het ontwikkelen van een duidelijke, integrale visie op duurzaamheid. En dat vergt zeker nog wat debat in de partij. Op het Najaarscongres 2008 zal dit thema centraal staan en het Kenniscentrum wil deze richtingwijzer daarop volgend nog verder uitwerken.

Richtingwijzers geen geloofsartikelen

De richtingwijzers zijn nooit bedoeld als geloofsartikelen, ze zijn niet uit steen gehouwen. Ze geven vertegenwoordigers van D66 richting in de dagelijkse politieke praktijk, een handvat om los te komen van dagelijkse politieke perikelen.

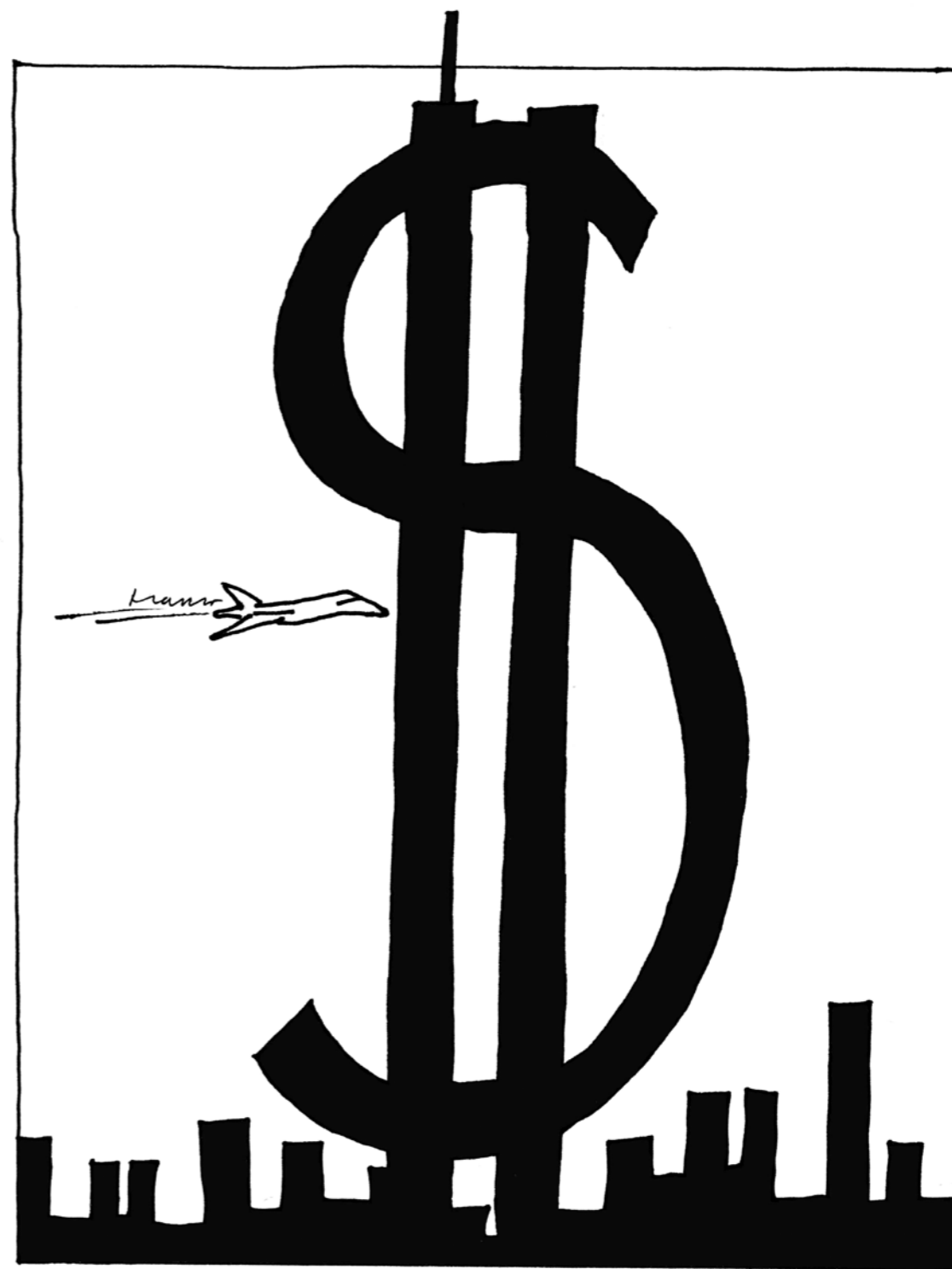
Ze vormen daarbij geen dogma's maar een hulpmiddel en een uitdaging tot nadenken en reflectie. Die uitdaging hebben de verschillende auteurs van binnen en buiten D66 het afgelopen jaar opgepakt. Dit afsluitend artikel bij de serie over de vijf richtingwijzers doet zeker geen recht aan de bijdragen van al die auteurs. De bijdragen zijn dan ook eigenlijk te waardevol om zo maar even samen te vatten. Maar uit de diversiteit van bijdragen is wel een rode draad te halen. Het gaat niet om het uitdiepen van ideologische beginselen, om de exegeese. Het gaat erom dat de oplossingen die politici aandragen een antwoord geven op werkelijk bestaande problemen. De lakmoesproef bij alles wat we vinden moet zijn: werkt het? Juist deze pragmatische vertaling van onze sociaal-liberale idealen onderscheidt D66 van anderen.

Joris Backer is lid van het Landelijk Bestuur en Voorzitter van de Permanente Programmacommissie/Kenniscentrum.

Constantijn Dolmans is redactievoorzitter van *idee*.

1. De diverse citaten en verwijzingen zijn uit de idee no's 1-5 (2008).

Van Lierop

POSTBUS 66

De AWBZ is in haar huidige vorm niet meer te behouden. Volgens Michiel Verkoulen zijn hervormingen nodig in de zorg en moet de cliënt centraal worden gesteld. Dat is liberaal én sociaal.

door Michiel Verkoulen

[de AWBZ hervormen is sociaal]

Wie bij Google Nieuws zoekt op 'AWBZ' zal een hele lijst onheilstijdingen vinden. Bezuinigingen, patiëntenstops, slechte zorg, topsalarissen en gouden handdrukken. In september werd er een psychiatrische kliniek in Amsterdam gesloten omdat de zorg zo slecht was dat patiënten er onveilig waren. Zorgorganisatie De Zorgboog in Bakel zegt geen nieuwe cliënten meer aan te nemen omdat er geen geld voor is. En minstens 64 bestuurders van instellingen in de thuiszorg strijken meer salaris op dan de premier. Dit is het nieuws als het over de AWBZ gaat. Al geruime tijd wordt de noodzaak van hervormingen in de AWBZ-zorg breed gevoeld. Maar de AWBZ is een zeer omvangrijk en complex stelsel en bovendien politiek gevoelig. Dat verklaart wellicht waarom het ministerie van vws de afgelopen tijd maar liefst drie van haar gezaghebbende ad-

viesorganen een lijvig advies liet schrijven.¹ Hoe luidt de probleemanalyse van deze adviesorganen, wat zijn de voorgestelde oplossingen en welke actie is nu geboden?

De AWBZ: een probleemanalyse
De Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten is de verplichte, collectieve ziektekostenverzekering voor niet individueel verzekerbare ziektekostenrisico's. De AWBZ voorziet op een solidaire manier in de behoefte aan zorg van chronische zieken, patiënten met een psychiatrische stoornis, lichamelijk en verstandelijke gehandicapten en mensen in verpleeg- en verzorgingshuizen. De uitgaven in de AWBZ bedragen in 2009 21 miljard euro, op een totaal van 58 miljard euro aan zorguitgaven. Het AWBZ-geld wordt verdeeld door zorgkantoren, regionaal aangewezen monopolies die

‘De noodzaak om te luisteren naar de cliënt of om te letten op de verhouding tussen prijs en kwaliteit van de ingekochte zorg is er nauwelijks bij het zorgkantoor’

worden beheerd door de zorgverzekeraars. Deze zorgkantoren moeten in hun regio elk jaar zorg inkopen voor een vooraf vastgesteld budget.

Wat zijn de grote problemen in de AWBZ?

1 Eén op de zeven werkenden is nu actief in de zorg en welzijn. Dit aandeel neemt snel toe. Een doorgaande trend zou betekenen dat rond 2020 een vijfde tot een kwart van de beroepsbevolking werkzaam zal zijn in de zorg. Er zijn dus veel arbeidskrachten in de zorg nodig, en dat heeft gevolgen voor andere sectoren als onderwijs, politie en het bedrijfsleven;

2 Tussen zorgaanbieders in de AWBZ bestaan grote verschillen in kwaliteit. Omdat het zorgkantoor als voornaamste zorginkoper nauwelijks een prikkel heeft om goede zorg in te kopen, wordt er onvoldoende kritisch naar de kwaliteit van zorg gekeken. Als een zorginkoper toch kritisch zorg wil inkopen dan ontbreekt het vaak aan betrouwbare kwaliteitsinformatie én aan voldoende alternatieven. Dit laatste probleem speelt ook in het geval de cliënt zelf zorginkoper is met een persoonsgebonden budget (PGB). Inmiddels is er een stevige beweging ingezet om de kwaliteit van zorg transparanter te maken, ook in de AWBZ-zorg. Dit wordt gesteund door het ministerie van vws, patiëntenorganisaties, zorgverzekeraars en zorgaanbieders;

3 Er is onvoldoende informatie over hoe (in) efficiënt schaars gemeenschapsgeld wordt ingezet. Hoeveel goede zorg kost, weten we eigenlijk niet. Ook weten we niet wat de prijs van schaalvergroting met bijbehorende kosten van bestuurders is en we kunnen alleen maar gissen hoe groot efficiëntieverschillen zijn tussen zorgaanbieders. Bekend is dat er nauwelijks prikkels zijn voor zorgkantoren om te letten op de prijs-kwaliteitverhouding. Ten slotte zien we dat sommige zorgaanbieders goede zorg leveren binnen het huidige budget terwijl anderen elk jaar om extra geld vragen en soms ook slechte of te weinig zorg leveren;

4 Op dit ogenblik betaalt iemand met een modaal inkomen ongeveer 320 euro per maand aan AWBZ-premie. De kosten van de AWBZ worden steeds hoger en zullen ook blijven stijgen als er niet wordt ingegrepen. Steeds meer mensen doen een beroep op de AWBZ. Het aandeel ouderen neemt toe, de informele zorg neemt af en er zijn steeds meer jongeren die begeleiding nodig hebben om te kunnen voldoen aan de eisen die de maatschappij hen stelt.

Gegeven deze problemen, wat zijn de voorgestelde oplossingen?

Toegang tot de zorg

Een solidaire, rechtvaardige verdeling van publieke middelen begint bij een uniforme en objectieve

toegangspoort tot de zorg. Dat betekent dat een onafhankelijke arts bepaalt op welke zorg een patiënt recht heeft. Die arts mag geen belang hebben bij te veel of te weinig zorg voor de patiënt. Deze objectieve toegangspoort tot de zorg waakt tegen te snel stijgende kosten en tegen uitholling van de solidariteit. Deze zogeheten indicatiestelling moet, en kan, minder bureaucratisch als er betere protocollen beschikbaar komen. De huisarts of wijkverpleegkundige kunnen de indicatie dan eenvoudig geven op basis van de beperkingen die zij vaststelt.

Deze strenge indicatie als poortwachter is belangrijk, maar eigenlijk pas in tweede instantie. De eerste poort zou een hulpverlener moeten zijn die niet indiceert voor zorg, maar kijkt wat er mogelijk is en de cliënt de weg wijst naar de verschillende poortjes. Misschien is een hoog opgeleide pedagoog voor na school helemaal niet nodig, ook al is er een indicatie voor een psychiatrische aanpak. Wellicht voldoet een rustige oppas die klaar zit met thee en kan zorgen dat er niet teveel prikkels zijn. Misschien kunnen de boodschappen ook wel door de supermarkt worden afgeleverd en is even een praatje en het organiseren van wat klusjes veel urgenter.

We kunnen ons afvragen of alle zorg en ondersteuning publiek gefinancierd zou moeten worden. Voor een deel kunnen mensen dat ook best zelf betalen. Staatssecretaris Bussemaker wil daarom

naar een glasheldere polis. Dit betekent dat de aanspraken beperkt worden tot ‘onbetwistbare zorg’ en dat de welzijnsaspecten losgekoppeld worden van deze zorg. Begeleiding van kinderen met een autistische stoornis of eenzame bejaarden die nog zelfstandig wonen, wordt dan een taak van de gemeente en zal niet meer worden vergoed uit de volksverzekering. Het is maar de vraag of dit de meest effectieve manier is om publiek geld te gebruiken. Welzijn is altijd op een bepaalde manier verweven met langdurige zorg. Er zou in elk geval geen verschil mogen zijn in de bekostiging tussen de zorg die in een instelling (intramuraal) wordt geleverd en de zorg die thuis (extramuraal) wordt genoten.

Oplossing ligt bij de consument

Een betere oplossing zou kunnen zijn om inkomensondersteuning te geven aan cliënten die zelf hun zorg kunnen inkopen. De Raad voor de Volksgezondheid & Zorg noemt dit ‘het participatiebudget’. Het idee is om de cliënt bij de inkoop van zorg een belangrijke rol te geven. De noodzaak om te luisteren naar de wensen van de cliënten of om te letten op de verhouding tussen prijs en kwaliteit van de ingekochte zorg is er bij het zorgkantoor nu nauwelijks. De individuele cliënt ontdekt er echter direct nadeel van als de kwaliteit van de ingekochte zorg onvoldoende is. Het is dan ook belangrijk de cliënt aan te sporen om te letten op de prijs van de geleverde zorg. Daar waar er

voldoende aanbod is en mensen echt wat te kiezen hebben, zou de eigen bijdrage afhankelijk moeten zijn van de daadwerkelijk ingekochte zorg. Zo hebben mensen zelf ook een prikkel om op de prijs te letten. De cliënt krijgt zo een volwaardiger rol en meer regie in de organisatie van de zorg. Hier is goede informatievoorziening en keuzeondersteuning cruciaal. Het is niet de bedoeling kwetsbare ouderen het internet op de sturen om zelf de juiste zorg te vinden. Maar de cliënten die wél een bewuste keuze willen maken voor bijvoorbeeld een verzorgingshuis, al dan niet met hulp van familie, zouden die kans moeten krijgen, bijgestaan door een arts.

De Nederlandse Zorgautoriteit heeft hiervoor het idee van een keuzeplatform ontwikkeld. De kwaliteit van de zorg moet transparant en vergelijkbaar zijn. Via bijvoorbeeld vergelijkingswebsites en advies van de indicatiearts kan de cliënt zo een gedegen keuze maken. Dat prikkelt zorgaanbieders ook om de kwaliteit van de geleverde zorg continu te verbeteren en cliëntgericht te blijven werken.

Efficiënte zorgaanbieders

Tenslotte is de vraag hoe we de aanbieders van AWBZ-zorg zo efficiënt mogelijk laten omgaan met het schaarse AWBZ-geld. De adviesorganen adviseren het grootste deel van de AWBZ-zorg over te hevelen naar de Zorgverzekeringswet (Zvw). Denk daarbij onder meer aan verpleging en verzorging, al met al ongeveer driekwart van de AWBZ-zorg. De zorgverzekeraars hebben een veel sterkere prikkel om zorg in te kopen met een goede prijs/kwaliteit verhouding, mits ze risicodragend zijn. Dat motiveert zorgverzekeraars om doelmatig in te kopen en een optimale afweging te maken tussen extramurale en intramurale zorg. Een goed systeem van risicoverevening is hiervoor een vereiste. Randvoorwaarden zoals bij de basisverzekering zorgen ervoor dat de zorg toegankelijk blijft.

Een deel van de AWBZ-zorg kan als 'romp-AWBZ' in stand blijven als publiek uitgevoerde volksverzekering. Zorg behoort tot een romp-AWBZ als een groot deel van de patiënten wilsonbekwaam is en de financiële consequenties van een (aangeboren)

aandoening te groot zijn om privaat te kunnen verzekeren, zelfs met een systeem van risico-verevening. Daar waar het intensieve en specialis-tische zorg betreft, waar mensen nauwelijks keuze hebben binnen hun eigen woonomgeving, daar moeten we mensen niet lastig vallen met de prijs. Zorg voor regulering, want de markt zal hier niet voor goede prijzen zorgen. Begin met een goede benchmark om kosten en kwaliteitsverschillen inzichtelijk te maken.

Conclusie

Er zijn de afgelopen jaren een aantal uitgebreide adviezen geweest over de AWBZ. De unanieme conclusie luidt dat de AWBZ niet meer te handhaven is in de huidige vorm. Ook zijn er duidelijke oplossingsrichtingen gegeven; de zorg moet meer rondom de cliënt worden georganiseerd en tegelijk meer vernieuwend en efficiënter worden. Deze hervormingen maken de AWBZ-zorg toekomstbestendig maar vooral ook meer gericht op de behoeften van de cliënt. Deze voorstellen zijn dan ook sociaal én liberaal. Doorgaan op de ingeslagen weg betekent enkel en alleen grotere tekorten aan mankracht, geld en een blijvende stroom incidenten zoals die nu het nieuws rondom de AWBZ beheerst. Een teken dat de huidige AWBZ uit haar voegen barst en de solidariteit onder druk staat. Niets doen is geen optie, de politiek is nu aan zet.

Michiel Verkoulen is adviseur in de zorg bij Buitenhuis Advies en lid Route66 en was eerder werkzaam bij de zorgautoriteit.

1. Nadat een interdepartementaal beleidsoverleg (IBO) in 2004 om een analyse was gevraagd, hebben vervolgens de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg, de RVZ, in 2006 ('Mensen met een beperking in Nederland: de AWBZ in perspectief') én 2008 ('Beter zonder AWBZ?'), De Nederlandse Zorgautoriteit, NZa, in 2007 ('Care voor de Toekomst') en de Sociaal Economische Raad, de SER, in 2008 ('Langdurige zorg verzekerd: Over de toekomst van de AWBZ') advies uitgebracht. Zie achtereenvolgens www.zorgvoorbeter.nl, www.rvz.net, www.nza.nl en www.ser.nl.

idee

tijdschrift van het Kenniscentrum D66

jaargang 29
nummer 5
november 2008

idee verschijnt 6 x per jaar
ISSN nr. 0927-2518

redactie

Constantijn Dolmans (vz), Marieke van Doorn, Annelou van Egmond, Corina Hendriks, Frank van Mil, Jeroen Niemans, Arthur Olof, Frits Prillewitz, Mark Sanders, Heleen Uijt de Haag, Emily van de Vijver en Anthony Visser.

eindredactie

Corina Hendriks

aan dit nummer werkten mee

Joris Backer, Bram Bensen, Tobias Dander, Klaas van Egmond, Eelke de Jong, Ferry van Kann, Peter Knoers, Pauljan Kuijper, Menno van der Land, Frits van der Schans, Johan Piet, Irina van der Sluijs, Frans Verhagen en Michiel Verkoulen.

fotografie

Herman Wouters

illustraties

Marco van Lierop

concept

Toon Lauwen, Wilmar Grossouw

ontwerp/vormgeving

Wilmar Grossouw, Annebel Schipper

druk

Drukkerij Uleman-De Residentie, Zoetermeer

uitgave en administratie

Kenniscentrum D66
Laan van Meerdervoort 50
Postbus 660, 2501 CR Den Haag
T. 070 356 60 66
E. kenniscentrum@d66.nl

Lezersbijdragen zijn welkom. Inlichtingen over voorwaarden en redactiebeleid kunt u opvragen bij de redactie: idee@d66.nl

Een abonnement geldt voor een kalenderjaar en kan niet tussentijds worden opgezegd. Opzeggen kan uitsluitend schriftelijk tot 1 december van de lopende jaargang. Indien de opzegging voor die datum niet bekend is, wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Een jaarabonnement kost € 35, studenten € 20, losse nummers op aanvraag

Maak duurzame innovatie een publiek-private agenda

De duurzaamheidsagenda van de overheid wordt overschaduwd door de vraag of we wel of geen kernenergie moeten inzetten om onze energievoorziening zeker te stellen. Deze vraag moet zeker gesteld worden, en aan de orde moet zeker ook komen of de nieuwe kerntoestellen veilig zijn, of grondstoffen als uranium eindig zijn en hoe de proliferatie van kernwapens voorkomen kan worden. Maar wat het antwoord ook zal zijn: kernenergie biedt vooral een oplossing voor de middellange termijn, de zogenaamde transitieperiode. Bovendien blijft de financiële afweging aan het bedrijfsleven. De overheid schept een juridisch kader, maar de industrie investeert. Een andere zaak is het echter bij de productie van duurzame energie. Duurzame bronnen van energie en de ontwikkeling van duurzame productietechnieken dienen de energievoorziening op lange termijn. En daar heeft de overheid op dit moment wel een financieel aandeel in, maar nog geen toekomstvaste agenda.

Het stimuleren van duurzame energieproductie betekent momenteel in de praktijk het ronddelen van miljoenen aan overheidssubsidies en daarmee het actief ingrijpen van de overheid in de markt. Iets wat voor D66 geen vanzelfsprekende zaak is. De productie van duurzame energie dient een algemeen maatschappelijk belang. Maar is het daarom verstandig om dit dan te subsidiëren? Het kan ook anders: we kunnen bedrijven verplichten – liefst op Europees niveau – om duurzame energie te produceren.

Het is ook de vraag of er met de huidige subsidies genoeg geïnvesteerd wordt in genoeg fundamenteel onderzoek naar de ontwikkeling van de juiste technologieën. Het is wellicht economisch handig om met veel subsidie zonne-energie te produceren in Nederland, maar voor de lange termijn is het misschien handiger om in Nederland met wind en water en in Zuid-Europa met zon aan de slag te gaan.

Waarom moet de overheid wel investeren? Eigenlijk in zaken die traditioneel altijd voor rekening van de overheid komen. Infrastructuur waar geen bedrijf tot in de oneindigheid verantwoordelijkheid voor neemt

zoals de opslag van CO₂ en kernafval. Daarnaast in laboratoria die privaat R&D aantrekken. Moderne netten die restelektriciteit uit de industrie aankunnen. Pijpleidingen voor de restwarmte. Lege gasvelden of mijnen voor de opslag van CO₂.

In de Tweede Kamer ligt nu een nieuwe kernenergie-wet voor. Een belangrijke wet die anders dan de huidige uit de jaren '60 iets zegt over het opruimen van afval, de nieuwe generaties centrales en de veiligheid. Maar nog belangrijker zal zijn hoe de duurzame technieken ten bate van schone energieproductie worden ontwikkeld en door wie. D66 pleit voor een krachtige samenwerking binnen Europa. En een stevige Europees (juridisch) kader met dito infrastructuur. Een R&D agenda dat duurzame energietransitie ondersteunt. Daarvan is meer te verwachten dan de huidige subsidiecircus, die door haar doelen muren tussen het ministeries van EZ en VROM amper het doel bereikt.

Simone Kukenheim

Beleidsmedewerker bij de Tweede Kamerfractie, D66 Fractievoorzitter D66 Amsterdam Oud-Zuid

Maak duurzame innovatie een publiek-private agenda

De duurzaamheidagenda van de overheid wordt overschaduwd door de vraag of we wel of geen kernenergie moeten inzetten om onze energievoorziening zeker te stellen. Deze vraag moet zeker gesteld worden, en aan de orde moet zeker ook komen of de nieuwe kerncentrales veilig zijn, of grondstoffen als uranium veilig zijn en hoe de proliferatie van kernwapens voorkomen kan worden. Maar wat het antwoord ook zal zijn, kernenergie biedt vooral een oplossing voor de middellange termijn, de zogenaamde transitieperiode. Bovendien blijft het financieel een afweging van het bedrijfsleven. De overheid schept een juridisch kader, maar de industrie investeert. Een andere zaak is het echter bij de productie van duurzame energie. Duurzame bronnen van energie en de ontwikkeling van duurzame producten behoren die in de energievoorziening op lange termijn. En daar heeft de overheid op dit moment wel een financieel aandeel in, maar nog geen toekomstvaste agenda.

Het stimuleren van duurzame energieproductie betekent momenteel in de praktijk het ronddelen van miljoenen aan overheidssubsidies en daarmee het actief ingrijpen van de overheid in de markt. Iets wat voor D66 geen vanzelfsprekende zaak is. De productie van duurzame energie dient ten algemeen maatschappelijk belang, maar is het daarom verstandig om dit dan te subsidiëren? Het kan ook anders we kunnen bedrijven verlichte – het is op Europees niveau – om duurzaam energie te produceren.

Het is ook de vraag of er niet de huidige subsidies geïnsteed worden in gemeenschappelijk onderzoek naar de ontwikkeling van de nieuwste technologieën. Het is wellicht economisch handig om niet veel subsidies te zetten in energie te produceren in Nederland, maar voor de lange termijn is het misschien handiger om in Nederland met wind en water en in Zuid-Europa met zonnepanelen te gaan.

Waarom moet de overheid wel investeren? Eigenlijk in zaken die rationeel al hand voor rekening van de overheid om te. Infrastructuur waar geen bedrijf tot in de toekomstigheid verantwoordelijkheid voor neemt.

zoals de opslag van CO2 en kernafval. Daarnaast in laboratoria die privaat R&D aantrekken. Moderne netten die restelektriciteit uit de industrie aankunnen. Pipelijnelingen voor de restwarmte. Lege gasvelden of mijnen voor de opslag van CO2.

In de Tweede Kamer ligt nu een nieuwe kernenergie-wet voor. Een belangrijke wetgeving die anders dan de huidige uit de jaren '60 iets zegt over het opruimen van afval, de nieuwe generaties centrales en de veiligheid. Maar nog belangrijker zal zijn hoe de duurzame technieken te behalen van schone energieproductie worden ontwikkeld en door wie. D66 pleit voor een krachtige samenwerking binnen Europa. En een strategische Europese (juridisch) kader met dito infrastructuur. Een R&D agenda die duurzame energietransitie ondersteunt. Daarvoor is meer te verwachten dan het huidige subsidieplan, die door muren tussen het ministeries van EZ en VROM aanper het doel bereikt.

Simone Kukenheir,
leidsmede-verteker bij de Tweede Kamerfractie,
D66-Fractionsvoorzitter-D66 Amsterdam Oud-Zuid